

І.Ф. Радіонова

ЕКОНОМІКА

11

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ,
АКАДЕМІЧНИЙ РІВЕНЬ

УДК 33(075.3)

ББК 65.01я7

Р 15

Автор

І.Ф. Радіонова, доктор економічних наук, професор

Рецензенти:

Інститут економіки та прогнозування НАН України
Інститут педагогіки НАПН України

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
(наказ № 235 від 16.03.2011 року)*

**ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ
ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО**

Радіонова І.Ф.

Р 15 Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас /
І.Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
ISBN 978-966-496-194-0

Цей підручник є переможцем Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників з економіки для учнів 11-х класів загальноосвітніх закладів. У ньому пояснюються основи економічного життя суспільства та ринкової економіки, організації підприємницької діяльності, державного регулювання економіки та міжнародних економічних відносин.

Призначений для учнів 11 класів, осіб, що готуються продовжити вивчення економіки, фінансів, міжнародних відносин, права у вишах, та для усіх, хто цікавиться економікою.

**УДК 33(075.3)
ББК 65.01я7**

ISBN 978-966-496-194-0

© І.Ф. Радіонова, 2011
© «Аксіома», 2011

ВСТУПНЕ СЛОВО ДО УЧНІВ

Шановні друзі, маю назвати кілька причин для усвідомлення того, що вивчення економіки стане у величезній пригоді у вашому житті.

По-перше, розуміння економічних законів, дію яких не можна скасувати, так само як і законів фізики чи біології, робить нас сильнішими. Адже коли ми, наприклад, знаємо причини і наслідки інфляції, то нам легше пристосуватися до зростання цін, а коли розуміємо, як виникають економічні кризи, то можемо знайти способи швидшого виходу з них.

По-друге, знаючи закони економіки, ми можемо запобігти непотрібним втратам грошей і часу. Адже втрати – це плата за незнання та невміння. Люди, які, скажімо, спокушаються великими процентами за банківськими депозитами, часто розплачуються втратою власних заощаджень за те, що не знають, з чого виникає процент.

По-третє, економічна наука пояснює, як діяти у світі обмежених ресурсів. Якщо прислухатися до її порад щодо пошуку найліпшого з можливих варіантів використання природних багатств, то можна повніше реалізувати надані кожному з нас природою і суспільством можливості і здібності.

Нарешті, по-четверте, життя в суспільстві вимагає від кожного вміння відрізнити правду від неправди, робити правильний громадянський вибір. Неосвічена людина лише покладається на інтуїцію, освічена – порівнює та аналізує. Наше ставлення до політиків і урядовців має спиратися на розуміння ролі держави в економіці, на усвідомлення того, що держава справді може, а чого не може попри всі обіцянки.

У цьому підручнику пояснюються основи економіки. Заклавши підвалини, можна просуватися далі, поглиблюючи знання про те, як працює національна та світова економіка.

Для успішного засвоєння курсу потрібна ваша співпраця з учителями та батьками, котрі допоможуть вам зрозуміти визначення, приклади та наведені факти, розв'язати задачі.

Тож зичу вам усіляких гараздів та успішного опанування всіх десяти тем підручника.

Автор професор Ірина Радіонова

РОЗДІЛ 1

ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Тема 1. Взаємозв'язки економічних процесів та явищ

 Після вивчення теми ви знатимете

- ↳ що вивчає економічна наука;
- ↳ кому потрібні економічні знання;
- ↳ хто бере участь в економічних відносинах та з приводу чого вони виникають;
- ↳ які ресурси використовує людство для виробництва та задоволення потреб;
- ↳ що таке виробництво та чим сучасні технології виробництва відрізняються від тих, що існували раніше;
- ↳ чому важливо використовувати виробничі ресурси ефективно та як визначається економічна ефективність;
- ↳ що таке економічний кругообіг.

1.1. Що вивчає економічна наука

Економічна наука вивчає *господарське (економічне) життя людей, об'єднаних у суспільство*. Вияви цього життя ми бачимо повсякчас, часто беручи в ньому безпосередню участь.

Наприклад, вулицями міста проїжджають машини, що везуть цемент, залізобетонні конструкції, вікна тощо для новобудов. Це – вияв виробничої діяльності (*виробництва*) у сфері будівництва.

Майже щодня кожен з нас відвідує крамниці різних торговельних мереж – «Сільпо», «ДЦ», «Фокстрот» тощо. Купуючи там товари, ми стаємо учасниками обміну грошей на продукти та послуги.

Щороку у Верховній Раді України – Парламенті – ухвалюється Державний бюджет. Парламентарі обговорюють питання про те, скільки коштів виділити на освіту, медицину, заклади культури, армію, суди тощо. У цьому разі ми спостерігаємо відносини *розподілу доходів* зібраних у державному бюджеті.

Коли родина кладе гроші на банківський депозит, маємо приклад *використання* раніше одержаних доходів як заощаджень.

У кожному з чотирьох розглянутих випадків ішлося про окремі вияви господарського життя, яке передбачає наявність економічних ресурсів – матеріалів, виробничих потужностей, грошових коштів тощо. При цьому зазначимо, що всі економічні ресурси є *обмеженими*. Адже коли будівельні матеріали використовуються на одній новобудові, то вони не можуть бути використані на іншій. Або, якщо гроші витрачаються покупцем на придбання прального порошку в крамниці «DC», то вони вже не можуть бути витраченими на купівлю тістечок у «Сільпо». А парламентарі, ухвалюючи рішення, скажімо, про збільшення видатків бюджету на заклади освіти, мусять визначити, які інші статті видатків державного бюджету мають при цьому зменшитися. Нарешті, якщо родина заощаджує кошти, поклавши їх на банківський депозит, то це означає, що вона свідомо обмежує своє споживання.

Оскільки всі економічні ресурси обмежені, то найважливішою проблемою господарського (економічного) життя є розподіл їх у такий спосіб, щоб якнайліпше, найповніше задовольнити потреби.

Економічна наука якраз і допомагає вирішувати проблему *розподілу обмежених ресурсів*. Принагідно зауважимо, що потреби людей *безмежні* – вони змінюються і зростають. Їхня безмежність спричиняється невгамовним бажанням людей поліпшувати споживання, робити різноманітнішим і змістовнішим власне життя.

Отже, **предметом** економічної науки є обґрунтування способів розподілу обмежених ресурсів, завдяки якому забезпечується найліпше, найповніше задоволення потреб. При цьому наука пояснює, як має функціонувати економіка, якими є її основні закони, якими правилами повинні керуватися люди в господарській діяльності, що таке раціональна поведінка, як розв'язувати економічні проблеми.

1.2. Кому потрібні економічні знання

Економічні знання потрібні кожній людині і суспільству в цілому. Основні результати застосування економічних знань у житті людини та суспільства подані на схемі 1.1.

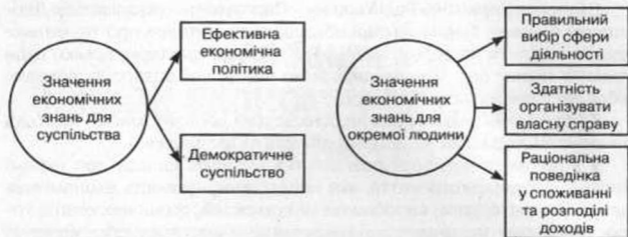

Схема 1.1

Значення економічної науки для суспільства та окремої людини

Пояснення до схеми

- 1. Економічні знання потрібні урядам країн. Адже лише розуміючи, як функціонує економіка, можна розробляти *економічну політику*, тобто ухвалювати рішення про основні напрями економічного розвитку, про конкретні економічні програми та забезпечення їх ресурсами.
- 2. Поінформованість громадян країни з різних питань, у тому числі про те, як працює економіка, є передумовою створення демократичного суспільства. У такому суспільстві громадяни стають учасниками ухвалення найважливіших рішень, а влада несе відповідальність перед обізнаними громадянами за свої дії.
- 3. Економічні знання потрібні кожній людині. Обираючи професію, людина повинна не тільки керуватися власними вподобаннями, а й розуміти, які професії і чому матимуть попит. У цьому їй може допомогти розуміння економічних законів.
- 4. Лише людина, котра знає, як функціонує економіка, здатна започаткувати власну справу і керувати нею. Тому економічні знання є запорукою успішного ведення власного бізнесу.
- 5. Обізнаність в економічній сфері допомагає людині приймати раціональні рішення. Раціональність означає вибір найліпшого з можливих варіантів під час влаштування на роботу, розподілу доходів і часу, придбання речей тощо.

1.3. Хто бере участь в економічних відносинах та з приводу чого вони виникають

Учасників економічних відносин називають **економічними суб'єктами**. У чотирьох прикладах, раніше наведених нами, такими суб'єктами були:

- виробники (будівельні організації) і споживачі (замовники житла);
- продавці (крамниці різних мереж торгівлі) і покупці продукції;
- урядовці, що розподіляють бюджет, і громадяни, які користуються бюджетними коштами;
- власники грошей і фінансові установи – банки, які приймають гроші на депозитні рахунки.

Крім того, суб'єктами економічних відносин можуть бути:

- домашні господарства (родини) – власники виробничих ресурсів і підприємці – користувачі цих ресурсів;
- працедавці, що наймають на роботу, і наймані працівники;
- власники землі, нерухомості та орендарі, що беруть землю та нерухомість у користування;
- платники податків та органи фінансової влади;
- кредитори та боржники тощо.

Наскільки складним є економічне життя суспільства, настільки різні економічні суб'єкти-учасники цього життя, що вступають в економічні відносини.

Те, з приводу чого виникають економічні відносини, називають **об'єктами економічних відносин**. У наведених нами прикладах такими об'єктами були:

- готові продукти (житло, товари в мережах роздрібної торгівлі);
- доходи державного бюджету або окремої родини.

Крім того, об'єктами економічних відносин можуть бути:

- матеріальні виробничі ресурси (земля, машини, устаткування, обладнання);
- фінансові ресурси (банківські кредити, кошти інвестиційних, страхових, пенсійних фондів);
- прибутки підприємців тощо.

1.4. Які ресурси використовує людство для виробництва та задоволення потреб

У сучасній економіці створюються десятки мільйонів різних видів товарів – продуктів та послуг. Тому й кількість використовуваних ре-

сурсів має бути не меншою. Але для того щоб зрозуміти, як працює економіка, усі ресурси об'єднують у великі групи. Вони наведені на схемі 1.2.

Схема 1.2

Економічні ресурси

Пояснення до схеми

- Земля** як природний ресурс, даний людству, бере участь у господарській діяльності по-різному:

 - а) як операційна основа виробництва – місце, на якому розміщені виробничі споруди в обробній промисловості, будівництві тощо;
 - б) як джерело мінеральних ресурсів у видобувній промисловості;
 - в) як об'єкт виробничої діяльності в сільському господарстві тощо.

Земля – обмежений і практично не відтворюваний ресурс, і тому потребує дбайливого ставлення користувачів і державного захисту.
- Праця** як економічний ресурс охоплює людей, зайнятих у виробничій (господарській) діяльності. Попри технічний прогрес, роль праці у виробництві не стає меншою. Це пояснюється, по-перше, складністю завдань, які вирішуються в сучасному виробництві для задоволення зростаючих потреб. По-друге, інтелектуалізацією праці, тобто зростаючими розумовими зусиллями. По-третє, високими ризиками і відповідальністю виконавців у багатьох сферах діяльності, наприклад, в атомній енергетиці, у видобутку природних ресурсів, організації повітряних перевезень тощо. Оскільки люди є носіями певних знань та навичок, культури, здатності

сприймати й утілювати в життя технічні та організаційні нововведення, то кажуть, що економічним ресурсом стає не просто праця, а **людський капітал**. Саме він відбиває рівень розвитку працівників.

- **Капітал** як матеріальний ресурс охоплює засоби виробництва: машини, устаткування, обладнання, транспортні засоби, будівлі споруди. Капітал як фінансовий ресурс – це кошти, якими користуються банки та інші фінансові установи, віддаючи їх у користування (як кредити) підприємцям.
- **Здатність до підприємництва** (до підприємницької діяльності) це спроможність започаткувати прибуткову справу й ефективно управляти нею. Не кожна людина має здатність до підприємництва, а отже, не кожна може бути підприємцем. Підприємницька діяльність крім розуміння технологій виробництва передбачає схильність до ризику, розвинену інтуїцію, вміння спілкуватись і переконувати тощо.
- **Інформація** – знання про потреби споживачів, ресурси, технології виробництва та управління, ціни тощо – стає найважливішим виробничим ресурсом в інформаційному суспільстві. Інформаційні називають суспільство, визначальною ознакою якого є комп'ютерні технології та мережні системи нагромадження і передавання інформації.

Оскільки економічні ресурси є обмеженими, то принциповим став питання про **власність** – про те, кому належать ресурси. Належність ресурсів визначає місце економічних суб'єктів у господарському житті суспільства.

Якщо людині належить тільки праця – здатність створювати певні товари та послуги, то вона може виконувати роль найманого працівника. Якщо найманий працівник до того ж володіє особливими, недоступними іншим, знаннями та інформацією, то його професійний статус і роль у господарському житті значно підвищуються.

Той, хто володіє матеріальним або фінансовим капіталом, може виконувати функції підприємця.

Держава є власником стратегічних виробничих ресурсів. До стратегічних ресурсів належать земля, її надра, водойми, автомобільні шляхи, залізниці, аеропорти. Володіння такими ресурсами визначає роль держави як гаранта економічної стабільності та національної безпеки.

Повна власність на ресурс передбачає, що економічний суб'єкт володіє, розпоряджається та користується ресурсом, керуючись влас-

ними економічними інтересами. У першу чергу такі інтереси пов'язані з одержанням максимального доходу.

Земля – найцінніший ресурс, що його має людство. Загальна площа світових земельних ресурсів оцінюється у 13400 млн га. З них лише 11%, або 1474 млн га, припадає на рілля, сади, виноградники, тобто використовується в сільському господарстві для виробництва продуктів харчування. Через недбале ставлення до землі щороку із сільськогосподарського обігу у світі вилучається приблизно 6 млн га. Якщо погіршення земельних ресурсів та їх вилучення триватимуть такими самими темпами, то через 245 років людство втратить усі землі, що використовуються сьогодні в сільськогосподарському виробництві.

1.5. Що таке виробництво та чим сучасні технології виробництва відрізняються від тих, що існували раніше

Виробництво – це діяльність людей, спрямована на створення продуктів, речей і послуг для задоволення потреб. Ця діяльність передбачає поєднання певних елементів виробництва. Коли немає хоча б одного з них, то виробництво стає неможливим. Логіка виробничого процесу та його елементи проілюстровані схемою 1.3.

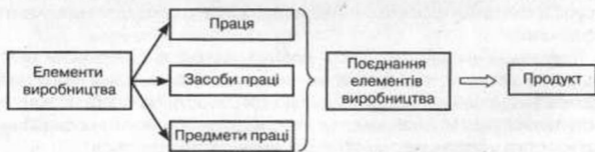

Схема 1.3

🔑 Пояснення до схеми:

- До елементів виробництва передусім належить власне праця – діяльність, що передбачає певну кваліфікацію працівників і навички. Крім того, до елементів виробництва належать засоби праці та предмети праці. *Засоби праці* – це машини, обладнання, інстру-

менти, виробничі споруди, транспортні засоби, нафто- та газгоони, канали, мости, за допомогою яких людина обробляє (видкзмінює) предмети праці. До *предметів праці* належить усе те, нщо спрямована виробнича діяльність, – земля, сировина, енерггносії, продукти, що вже пройшли первинну переробку, наприклад метали, деревина, пластмаси тощо. Разом засоби та предмет праці формують *засоби виробництва*.

- ❶ Елементи виробництва певним чином поєднуються. Спосіб їх поєднання називається *технологією виробництва*.
- ❷ У результаті поєднання праці людей, засобів і предметів праці створюється продукт.

Для ілюстрації елементів виробництва звернімося до *приклад гончарного виробництва*. Ця діяльність здійснюється на теренах нашої країни щонайменше 5 – 7 тисяч років – з часів трипільської культури.

Праця гончара – це особлива діяльність, яка передбачає не тільки фізичні зусилля, але й художні здібності. Вона спрямована на створення таких речей домашнього вжитку, які забезпечують комфорт та прикрашають житло. Засобами праці в гончарному виробництві особливий верстат – гончарне коло – та піч, в якій вироби зазнають термічної обробки.

Основним предметом праці гончара є глина, з якої створюють вироби – глечики, келихи, миски тощо.

У наведеному нами прикладі гончарного виробництва йшлося про найпростішу технологію, яка називається *ремісничою*. З використанням ремісничої технології працює ювелір, що створює каблучки та ланцюжки, годинникар, який ремонтує годинники, тощо. Ремісничі технології були провідною до промислової революції на межі XVIII–XIX століть. Сьогодні вона є, скоріше, винятком, аніж правилом для економік розвинених країн.

З XIX до середини XX століття панівною стає технологія *машинного виробництва*. Суспільство, що послуговується такою технологією, називають *індустріальним*.

Із середини XX століття вирішальна роль поступово переходить до технологій *автоматизованого виробництва*. Суспільства з переважанням технологій автоматизованого виробництва називають *постіндустріальними*.

Кожна зі згаданих технологій має свої особливості (визначальні риси), які ми навели в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Визначальні риси виробничих технологій

Технологія виробництва	Визначальні риси технологій
Реміснича	<ul style="list-style-type: none"> – ґрунтується на ручній праці – передбачає універсальні засоби праці – як рушій використовується енергія м'язів людини або тварин
Машинне виробництво	<ul style="list-style-type: none"> – вплив людини на предмети праці здійснюється з використанням системи машин – як рушій використовується парова, а пізніше – електрична енергія – розвиваються спеціалізація працівників і поділ праці, що передбачає складну систему управління виробничими колективами
Автоматизоване виробництво	<ul style="list-style-type: none"> – як засоби виробництва використовуються автомати та комп'ютери – збільшується частка людей, зайнятих створенням інформації, підтримкою засобів комунікації – основними в забезпеченні економічного зростання стають наукомісткі (такі, що передбачають постійні наукові розробки) виробництва – електронна промисловість, програмне забезпечення, телекомунікації, обчислювальна техніка – використовується атомна енергія та розробляються нетрадиційні джерела з використанням енергії сонця, земельних надр, біопалива, морських припливів тощо

1.6. Чому важливо використовувати виробничі ресурси ефективно та як визначається економічна ефективність

Усі виробничі ресурси обмежені. Деякі ресурси: земля, нафта, газ, руди металів, вугілля – взагалі не відтворюються. Тому вкрай потрібно використовувати ресурси ефективно.

У найширшому розумінні ефективність – це співвідношення результатів і витрат.

Більша ефективність досягається тоді, коли результати зростають, а витрати, навпаки, скорочуються.

Результати економічної діяльності втілюються в продуктах, призначених для задоволення потреб, а витрати пов'язані з використаними ресурсами. Ефективність можна визначити за формулою

$$E = \frac{Q}{C},$$

де E – ефективність виробництва; Q – кількість одиниць створеної продукції; C – витрати виробничих ресурсів.

Наприклад, необхідно визначити і порівняти ефективність використання праці на двох підприємствах, що виробляють однакову продукцію. На першому створено 1200 одиниць продукції та залучено до роботи 15 працівників, на другому – 1800 одиниць і 25 працівників.

Ефективність у першому випадку: $E_1 = \frac{1200}{15} = 80$ одиниць продукції на одного працівника, а в другому – $E_2 = \frac{1800}{25} = 72$.

Згідно з розрахунками більш ефективно використовується праця на першому підприємстві.

Економічну ефективність можна оцінювати як за кожним виробничим ресурсом зокрема, так і за всіма ресурсами разом.

Якщо в знаменник формули ефективності підставити кількість працівників, що брали участь у виробництві, то матимемо показник *продуктивності праці*. Коли враховується кількість одиниць використаного капіталу, наприклад верстатів, то матимемо показник *капітало-віддачі*. Якщо ж ідеться про земельні площі, використані в сільськогосподарському виробництві, то дістаємо показник *урожайності*, наприклад центнери зерна, зібрані з одного гектара.

Для оцінки ефективності за всіма виробничими ресурсами разом треба мати показники грошового виміру всіх ресурсів, склавши які, зможемо оцінити загальні витрати.

Актуальним для багатьох економік, яким бракує власних сировинних ресурсів, є питання ефективного використання саме цих ресурсів. Зокрема, Україна для забезпечення власних потреб у енергетичних ресурсах імпортує газ та нафту, ціни на які постійно зростають. Незважаючи на об'єктивні обставини, які спонукають до ефективного використання цих ресурсів, українська економіка є однією з найбільш енергозатратних, або неефективних. Якщо в середньому у світі на одиницю використаних енергетичних ресурсів припадає 5 оди-

ниць створеного в економіці продукту, то в Україні – лише 2,44 одиниці. Відповідні показники для деяких розвинених країн є такими: у Великобританії – 8,33, у Японії – 7,14, у Франції – 6,67. Отже, за показником ефективності використання енергетичних ресурсів Україна відстає вдвічі від середніх світових показників та у 2,5–3 рази від розвинених країн.

1.7 Що таке економічний кругообіг

Створений у виробництві продукт рухається далі в обміні, розподілі та споживанні. Саме цей рух і називають економічним кругообігом.

Обмін – це економічна діяльність і відповідні відносини між економічними суб'єктами, у результаті яких забезпечується просування продукту від виробника до споживача. В обміні беруть участь крамниці оптової та роздрібною торгівлі, торговельні бази тощо.

Розподіл – це економічні відносини, у результаті яких формуються доходи. Ці відносини виникають між підприємцем та найманим працівником з приводу заробітної плати; між власником грошей і банком з приводу процентів за депозитом; між власником землі й орендарем з приводу орендної плати; нарешті, між громадянами й урядом з приводу сплати податків та одержання соціальних виплат тощо.

Споживання – це економічні відносини, які опосередковують використання доходів та одержання корисності від придбаних речей і послуг.

Неперервний зв'язок виробництва, обміну, розподілу та споживання називається **економічним кругообігом**.

Спрощена схема економічного кругообігу має такий вигляд:

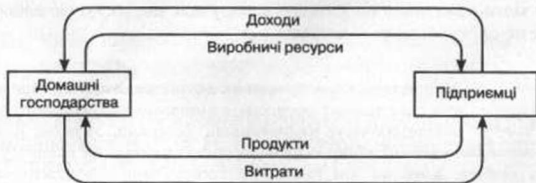

Схема 1.4

Економічний кругообіг

Пояснення до схеми

- ❑ На спрощеній схемі кругообігу зображено два кола взаємин основних суб'єктів економічних відносин – домашніх господарств, які є споживачами створених продуктів, та підприємців, які їх виробляють.
- ❑ Внутрішнє коло кругообігу ілюструє перетворення (перехід) виробничих ресурсів у продукти, які пізніше стають об'єктом споживання. Передбачається, що виробничими ресурсами володіють домашні господарства, а продукти створюються за участі підприємців, які ці ресурси поєднують у виробництві. Отже, внутрішнє коло відображає зв'язок виробництва і споживання.
- ❑ Зовнішнє коло кругообігу відбиває перехід доходів у витрати. Доходи, що формуються в розподільних відносинах, є платою за виробничі ресурси домашнім господарствам. Витрати на придбання створених продуктів домашні господарства здійснюють у процесі обміну. Тобто зовнішнє коло ілюструє зв'язок розподілу та обміну.
- ❑ Оскільки внутрішнє і зовнішнє кола узгоджуються, то схема ілюструє взаємозв'язок виробництва, споживання, розподілу та обміну.
- ❑ Схема є спрощеною, тому що на ній не наведені інші економічні суб'єкти, зокрема торговельні організації, фінансові установи, органи державної влади тощо.

Підсумки теми

- ❑ Економічна наука вивчає, як мають бути організовані виробництво, обмін продуктами праці, розподіл багатства, споживання в умовах обмежених виробничих ресурсів для якнайповнішого задоволення різноманітних потреб. Проблема розподілу обмежених ресурсів за умови найліпшого їх використання визначає предмет економічної науки.
- ❑ Дійовими особами (суб'єктами) економічних відносин можуть бути: виробники і споживачі, покупці та продавці, домашні господарства, держава, підприємці та наймані працівники, власники грошей і землі, торговці та банкіри, органи державного управління, окремі виробничі колективи та окремі працівники тощо.
- ❑ Значення економічної теорії для суспільства загалом виявляється через: а) можливість прогнозувати події та вживати запобіжних заходів у здійсненні урядової економічної політики; б) сприяння інформованості та демократизації суспільства.

- ☑ Значення економічної теорії в житті окремої людини виявляється у сприянні: а) раціональній поведінці в споживанні, використанні власних доходів та заощаджень; б) орієнтуванню у сфері бізнесу; в) правильним рішенням у виборі сфери зайнятості.
- ☑ Для виробництва та задоволення потреб людство використовує ресурси – землю, працю, капітал, здатність до підприємництва, інформацію.

Земля як економічний ресурс – це все те, що людина бере у природи для виробництва, а саме: орні землі, територію для розміщення підприємств, родовища мінеральних ресурсів, вода, ліси тощо.

Праця – це людський ресурс, залучений до виробництва, який охоплює фізичні та розумові здібності людей, їхній освітній і професійний рівень, виробничий досвід.

Капітал – це матеріальні (машини, устаткування, обладнання, транспортні засоби, будівлі та споруди) та фінансові (грошові кошти) ресурси, що належать підприємцям або іншим власникам і використовуються для створення речей і послуг. Капітал існує у процесі продуктивного використання, коли приносить своїм власникам дохід.

Особливим ресурсом є здатність до підприємництва, яка розкривається через сукупність таких здібностей людей, як уміння виявляти ініціативу в започаткуванні справи, організовувати процес виробництва, ризикувати в момент його організації чи перебудови.

Інформація – знання про потреби споживачів, ресурси, технології виробництва та управління, ціни тощо – стає найважливішим виробничим ресурсом в інформаційному суспільстві.

- ☑ Власність як економічне явище виникає з приводу виробництва, розподілу та використання створених благ, визначає те, у чиїх інтересах здійснюються економічні процеси, та віддзеркалює рівень розвитку технологій і рідкісність (обмеженість) ресурсів. Власність як юридичне явище розкривається в праві володіння, користування та розпорядження певними об'єктами.
- ☑ Виробництво – цілеспрямована діяльність людей, які мають на меті створення споживчих благ для задоволення своїх потреб.

Зміст виробництва розкривається через поєднання таких основних елементів, як праця, засоби праці та предмети праці, результатом чого є продукт. Елементи виробництва певним чином поєднуються. Спосіб їх поєднання називається технологією виробництва.

- ☑ Обмеженість ресурсів диктує визначений напрям економічної поведінки виробників, а саме: пошук раціональних способів використання наявних ресурсів і залучення нових. Ефективність можна визначити як відношення кількості одиниць створеної продукції до витрат виробничих ресурсів.
- ☑ Створений у виробництві продукт рухається далі в обміні, розподілі та споживанні (використанні). Цей рух називають економічним кругообігом.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Уявлення про предмет економічної науки дасть змогу свідомо та творчо сприймати всі наступні теми шкільного курсу економіки, а не лише заучувати матеріал.
- Якщо ви пов'яжете свою майбутню професію з економікою, мріючи стати менеджером, бухгалтером, податковим інспектором чи банкіром, то після з'ясування того, чим є економічне життя суспільства, ви або утвердитесь у своєму бажанні, або, навпаки, змініте його.

Контрольні запитання та завдання

- 1 Доповніть наведені далі визначення, оскільки кожному з них бракує певних положень:
 - а) економічна наука вивчає, як створюються і розподіляються продукти в суспільстві;
 - б) суб'єктами економічних відносин є домашні господарства та фінансові установи (банки);
 - в) земля – це виробничий ресурс, що використовується в сільському господарстві;
 - г) визначальними рисами автоматизованого виробництва є використання комп'ютерів та наявність програмного забезпечення.
- 2 Пригадавши один день із життя вашої родини, визначте, в яких випадках її члени ставали дійовими особами (суб'єктами) економічних відносин. В які відносини (виробництва, обміну, розподілу, споживання) вступали члени вашої родини?

- 3** Земля одночасно є і засобом, і предметом праці. Запропонуйте для розгляду дві конкретні ситуації: коли земля є засобом праці і коли вона є предметом праці.
- 4** Ринкова ціна на товар визначає, що нормальними є витрати виробництва на рівні 100 одиниць. Яку технологію змушений вибрати виробник під тиском ринку?

Ресурс	Ціна одиниці ресурсу	Одиниці ресурсів у разі застосування технології		
		№ 1	№ 2	№ 3
Земля	5	6	4	5
Праця	4	10	8	15
Капітал	3	12	10	9
Здатність до підприємництва	4	1	2	1

- 5** Визначте продуктивність праці та капіталовіддачу на двох фабриках. На першій за рік вироблено 510 меблевих гарнітурів з використанням праці 15 робітників та використано 10 верстатів. На другій фабриці зроблено 150 подібних гарнітурів і працювало 5 робітників та 3 верстати.

Тема 2. Раціональна економічна поведінка споживача та виробника

 Після вивчення теми ви знатимете

- ⇒ який споживач може вважатися раціональним;
- ⇒ які потреби задовольняються створеними речами та послугами;
- ⇒ як оцінюється корисність речей і послуг;
- ⇒ який виробник може вважатися раціональним;
- ⇒ як побудувати лінію виробничих можливостей;
- ⇒ що таке альтернативна вартість;
- ⇒ чому збільшення масштабів виробництва може не відповідати інтересам виробника.

 Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми

- зміст понять «виробництво» та «споживання»;
- склад виробничих ресурсів;
- перелік основних суб'єктів економічних відносин;
- формулу для розрахунку показника ефективності використання виробничих ресурсів;
- як будуються графіки з використанням конкретних даних і що означають лінії (функції), зображені на графіках.

2.1. Який споживач може вважатися раціональним

Кожен споживач прагне якнайповніше задовольнити свої потреби, одержавши від речей та послуг максимальну (найбільшу) корисність.

Корисність – це оцінка споживачем здатності речей та послуг задовольняти його потреби, забезпечуючи певний рівень їх задоволення.

Зрозуміло, що кожен споживач оцінює речі та послуги по-своєму, або, інакше кажучи, *суб'єктивно*. У демократичному суспільстві визнається і поважається право кожної людини мати власну оцінку корисності.

Наприклад, цілком природно, що одна людина віддає перевагу (тобто визнає вищу корисність) цікавій книжці, друга – модному одягу, а третя – спортивним тренуванням. Так само природною є і зміна вподобань людей протягом життя. Якщо в молодому віці люди вважають

більш значущими розваги і спілкування з однолітками, то в старшому – добробут власної родини та кар'єру. Важливо, щоб, задовольняючи власні потреби та досягаючи максимальної корисності для себе, людина не шкодила іншим, не обмежувала їхнє право на задоволення потреб.

Рациональним можна вважати лише того споживача, який здатний усвідомити власні потреби та *визначити корисність* речей і послуг, якими він ці потреби задовольняє.

Кожна людина одночасно задовольняє багато потреб – в їжі, одязі, лікуванні, пересуванні, навчанні, творчості тощо. Для кожного з нас важливо максимізувати корисність у задоволенні сукупності (набору) потреб. Тому раціональним є той споживач, який зорієнтований на досягнення найбільшої корисності від усіх споживаних речей та послуг.

Суттєвим обмеженням у задоволенні потреб є дохід споживача. Кожна спожита річ чи послуга мають ціну. Їхня сукупна вартість не може перевищувати доходу споживача. Тому раціональний споживач узгоджує власні потреби, оцінки корисності, переваги з наявними доходами.

Наприклад, дохід споживача – 200 грн. Він споживає три товари – картоплю, яблука і моркву, ціни яких відповідно становлять $P_1 = 5$, $P_2 = 10$, $P_3 = 3$. У межах наявного доходу можна придбати набір з трьох товарів у кількості: 18, 8, 10 (табл. 2.1)

Таблиця 2.1

Товари	Ціна одного товару, грн	Кількість товару, кг	Витрати на придбання товару, грн
Картопля	5	18	90
Яблука	10	8	80
Морква	3	10	30
Разом			200

Набір товарів у тих кількостях, які наведені в таблиці, є не єдино можливим. Споживачеві, зокрема, вистачить доходу, який він має, і тоді, коли придбає 9 кг картоплі, 14 кг яблук та 5 кг моркви. Головне, щоб, плануючи своє споживання, він не виходив за межі наявного доходу.

Тож з попереднього пояснення випливає, що раціональний споживач має принаймні три ознаки:

- здатність свідомо оцінювати корисність речей та послуг;
- прагнення досягати максимальної корисності в задоволенні всієї сукупності потреб;
- урахування доходу як обмежувального чинника в задоволенні потреб.

2.2. Які потреби задовольняються створеними речами та послугами

Як було пояснено в першій темі, господарське життя суспільства здійснюється заради задоволення потреб. Потреби людей надзвичайно різноманітні й ускладнюються з розвитком суспільства.

У розглянутих нами в першій темі прикладах господарської діяльності йшлося про задоволення різних потреб.

Приміром, будівельні організації задовольняють потребу в житлі. Крамниці мережі роздрібної торгівлі працюють для задоволення потреб покупців у їжі, одязі, побутових товарах і техніці. Робота урядовців пов'язана із суспільними потребами, зокрема, з розвитком освіти, науки, культури, допомогою знедоленим, забезпеченням громадського правопорядку та національної безпеки. Банки задовольняють потребу клієнтів у безпечному зберіганні (заощадженні) коштів тощо.

Потреба є виявом необхідності в певних речах та послугах. Вона відображає бажання володіти речами та мати певні послуги. У разі коли це бажання не реалізується, виникає відчуття невдоволення, ніби чогось бракує.

Кожна людина є носієм багатьох потреб у тому сенсі, що для нормального життя їй потрібно багато речей і послуг. Для ліпшого розуміння змісту, взаємозв'язку потреб та усвідомлення способів їх задоволення потреби певним чином класифікують.

Класифікація передбачає об'єднання потреб у групи за певною ознакою (критерієм). Варіанти класифікації (групування) потреб подані на схемі 2.1.

Схема 2.1

Пояснення до схеми

- ☞ За джерелом виникнення потреби поділяються на базові та ті, що породжені розвитком цивілізації. До *базових* належать потреби, що пов'язані з існуванням людини як біологічної істоти. Це потреба в їжі, що містить певну кількість калорій, вітамінів, у приміщеннях та одязі, які захищають від переохолодження, у ліках, які підтримують фізичне здоров'я, тощо.
- ☞ До *породжених розвитком цивілізації* належать ті потреби, що пов'язані з комфортністю життя, культурою, традиціями, інтелектуальним розвитком людини. Потреби в модному одязі, комфортному приміщенні, обладнаному всіма зручностями, у сучасному медичному обслуговуванні, у відвідуванні театрів, музеїв, клубів тощо належать саме до тих, що зумовлені розвитком суспільства.
- ☞ За критерієм благ (речей і послуг), якими задовольняються потреби, останні поділяються на матеріальні та духовні. *Матеріальні* потреби передбачають наявність речей, що мають матеріальне втілення. Це – одяг, транспортні засоби, їжа, житло тощо. *Духовні* потреби задовольняються послугами культури і мистецтва, освіти і науки та передбачають використання речей, для яких матеріальне втілення може не бути визначальним. Наприклад, коли ми насолоджуємося пригодницькими романами Жюль Верна або фентезі Дж. Толкіна, то для нас є другорядним, на якому папері надруковано тексти та якою є обкладинка книжки.
- ☞ За способом задоволення потреби поділяють на індивідуальні та колективні. Із природи людини як особистості випливає бажання задовольняти частину потреб – в одязі, житлі, їжі – лише *індивідуально*. Інші потреби, наприклад у підтриманні громадського порядку, національній безпеці, державному управлінні, можуть задовольнятися тільки *колективно*. Існують і такі потреби, які можна задовольняти і індивідуально, і колективно, зокрема в освіті, транспортних засобах, фізичній культурі.

2.3. Як оцінюється корисність речей та послуг

Оцінка корисності окремих речей та послуг, які споживаються послідовно, залежить від попередньо спожитого їх обсягу, або, іншими словами, від *запасу*.

Наприклад, якщо людина вже спожила першу порцію смачного морозива, то, імовірно, друга принесе їй дещо менше задоволення.

Третя порція навряд чи виявиться такою самою смачною, як друга. Четверту порцію людина споживатиме із ще меншим задоволенням. А від п'ятої взагалі може відмовитися, дбаючи про своє здоров'я.

Розрізняють оцінку корисності кожного наступного спожитого блага (продукту) та корисності певної суми благ, що споживаються послідовно. Корисність окремого споживчого блага називають **граничною корисністю**. Це, скажімо, може бути корисність четвертої або другої порції морозива. Корисність певної суми благ – трьох, п'ятьох тощо – називають **загальною корисністю**.

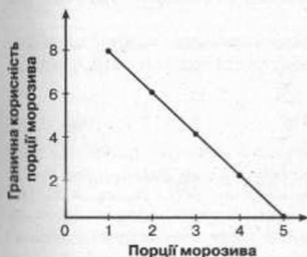
Уявімо, що споживач морозива оцінює корисність окремих порцій у балах, і подамо ці його оцінки у вигляді табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Залежність оцінки споживачем корисності від кількості спожитих порцій морозива

Спожиті порції морозива	Гранична корисність	Загальна корисність
1	8	8
2	6	14
3	4	18
4	2	20
5	0	20

Зобразимо дані таблиці на графіках 2.1 та 2.2.

Графік 2.1

Гранична корисність порції морозива

Графік 2.2

Загальна корисність порцій морозива

🔑 Пояснення до графіків

- 📊 На графіку 2.1 зображена спадна функція. Це означає, що кожну наступну порцію морозива споживач оцінює нижче, ніж попередню.
- 📊 На графіку 2.2 показана зростаюча функція. Це відбиває те, що більшу кількість порцій морозива, наприклад чотири, споживач оцінює вище, ніж меншу кількість, скажімо, три порції.

Графік 2.1 ілюструє економічний закон, який називають **законом спадної граничної корисності**. Як і будь-який інший економічний закон, він відображає суттєвий (важливий для розуміння економічного життя) постійно повторюваний зв'язок.

Закон спадної граничної корисності пояснює поведінку споживача. Його можна сформулювати так: якщо споживач послідовно споживає певну кількість благ, то корисність кожного наступного блага він звичай оцінює нижче від попереднього.

Пояснити поведінку раціонального споживача законом спадної граничної корисності можна за двох умов:

- 1) коли події відбуваються в добре організованому, або, як кажуть, стабільному, суспільстві;
- 2) коли оцінюється корисність звичайних речей.

В історії різних країн, у тому числі в українській новітній історії, знаходимо приклади того, що в нестабільних суспільствах, де люди весь час очікують зникнення товарів або зростання цін, формуються надмірні запаси речей. Тобто для споживачів кожне наступне споживче благо, яке вони купують, щоб захистити себе від несподіванок, є не менш цінним, ніж попереднє.

У разі коли йдеться про особливі речі, приміром художні цінності, предмети колекціонування, музейні експонати тощо, спостерігається зростання корисності.

Значний внесок у пояснення поведінки споживачів зробив видатний американський учений Торстен Веблен. У праці «Теорія бездіяльного класу» («The theory of the leisure class») він обґрунтовує ідею, що після задоволення основних потреб поведінка людей може визначатися «законом демонстративного марнотратства». Тоді споживачі починають придбавати речі не для задоволення реальних потреб, а лише для того, щоб демонструвати оточенню своє багатство та життєві досягнення.

Марнотратство є ознакою нераціонального споживача.

2.4. Який виробник може вважатися раціональним

Кожний окремий виробник прагне реалізувати (досягти) власний інтерес. Він полягає у створенні максимального обсягу речей або послуг за наявних (обмежених) виробничих ресурсів. Подібна проблема характерна і для суспільства в цілому. Відмінність полягає лише в тому, що в суспільстві створюється багато товарів. Тож постає питання: як розподілити обмежені ресурси між різними виробництвами, щоб забезпечити максимально можливий випуск продукції?

Максимально можливий, або **повний, випуск** є таким, за якого забезпечується *повне* використання виробничих ресурсів.

Отже, **раціональний виробник** – це той, що прагне повного випуску і використання всіх виробничих ресурсів. Зрозуміло, що це передбачає ефективне використання ресурсів з найбільшою віддачею від праці, капіталу, землі.

За обмежених ресурсів, коли виробляється декілька товарів, постає проблема вибору: на яке виробництво спрямувати більше ресурсів? Проілюструємо на прикладі, як можна розв'язати цю проблему. У ньому для спрощення припускається, що в економіці створюється лише два продукти – комп'ютери та трактори. Ресурси – працівники, капітал тощо – можуть бути використані на обох виробництвах. Тому існує передумова для їх перерозподілу від одного виробництва до другого.

Різні (альтернативні) варіанти розподілу ресурсів для виробництва двох товарів наведені у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Виробництво, тис. од.	Варіанти виробництва за різного розподілу ресурсів				
	A	B	C	D	E
Комп'ютери	100	90	70	40	0
Трактори	0	5	10	15	20

Пояснення до таблиці

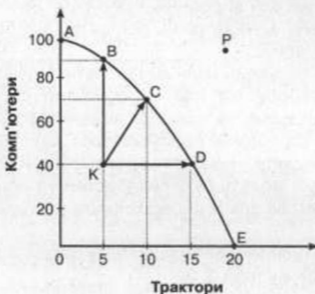
- У таблиці відображено, що існує п'ять варіантів розподілу виробничих ресурсів з метою виробництва комп'ютерів і тракторів – А, В, С, D, E.
- За кожного варіанта розподілу ресурсів створюється різна кількість комп'ютерів і тракторів. Зокрема, за першим варіантом (А) усі виробничі ресурси спрямовані на виробництво комп'ютерів і не

виробляється жодного трактора, а за другим (В) одночасно створюються 90 комп'ютерів і 5 тракторів.

- Оскільки існує необхідність і в комп'ютерах, і в тракторах, то крайні варіанти виробництва – А та Е, за яких не виробляється один з продуктів, є найменш прийнятними для суспільства.

2.5. Як побудувати лінію (криву) виробничих можливостей

Якщо перенести цифрові значення з табл. 2.3 на графік, то дістанемо криву виробничих можливостей.

Графік 2.3

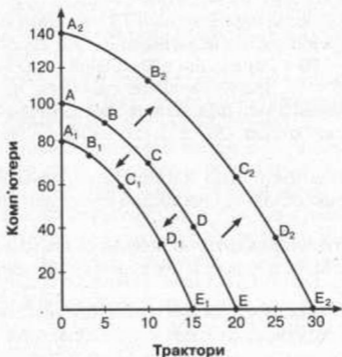
Крива виробничих можливостей

Пояснення до графіка

- Крива, що об'єднує точки А, В, С, D, Е, називається **кривою виробничих можливостей**. Вона ілюструє різні варіанти виробництва двох товарів – комп'ютерів і тракторів – за умови, що всі ресурси, якими володіють виробники, використовуються цілком. Цілковите використання означає, що немає ресурсів, які б узагалі не залучалися до виробництва або ж використовувалися неефективно.
- Точка К на графіку, що розміщена ліворуч від кривої виробничих можливостей, означає наявність невикористаних ресурсів або ж неефективне їх використання.

- Точка Р, розміщена на графіку праворуч від кривої виробничих можливостей, ілюструє поки що недосяжний варіант виробництва, який перевищує наявні можливості. До нього можна прагнути, нагромаджуючи виробничі ресурси та знаходячи способи більш ефективного їх використання.

Крива виробничих можливостей може зміщуватися. Два варіанти її зміщення стосовно до початкового розташування показані на графіку 2.4.

Графік 2.4

Зрушення кривої виробничих можливостей

Пояснення до графіка

- Лівобічне зрушення кривої виробничих можливостей, тобто перехід від лінії ABCDE до $A_1B_1C_1D_1E_1$, може відбуватися тоді, коли суспільство втрачає виробничий потенціал. Це трапляється, наприклад, під час воєн, економічних криз.
- Правобічне зрушення кривої, тобто перехід від лінії ABCDE до $A_2B_2C_2D_2E_2$, означає, що суспільство збільшило свої виробничі можливості. Найчастіше це відбувається в результаті прогресивних змін у техніці, технологіях та організації виробництва.

2.6. Що таке альтернативна вартість

Для того щоб зрозуміти одне з найважливіших економічних понять – категорію альтернативної вартості, треба ще раз звернутися до графіка кривої виробничих можливостей (див. графік 2.3).

Рух уздовж кривої виробничих можливостей – від А до В, від В до С і далі – допомагає нам зрозуміти, що таке ціна вибору.

Нехай економіка перебуває в точці В, виробляючи 90 тис. комп'ютерів та 5 тис. тракторів. Уявімо, що такий варіант виробництва і розподілу ресурсів перестав задовольняти суспільство. Воно переходить до варіанта С, коли виробляється 70 тис. комп'ютерів та 10 тис. тракторів. Отже, суспільство відмовляється від виробництва 20 тис. комп'ютерів ($90 - 70 = 20$) заради збільшення виробництва на 5 тис. тракторів ($10 - 5 = 5$). Звідси випливає висновок, що *альтернативні витрати* на створення 5 тис. додаткових тракторів дорівнюють 20 тис. невироблених комп'ютерів. Це і є ціною вибору нового варіанта виробництва.

Альтернативні витрати тісно пов'язані з альтернативною вартістю. Але для визначення останньої необхідно врахувати ще одну важливу обставину.

Під *альтернативною вартістю* розуміють альтернативні витрати, пов'язані з найліпшим з невибраних варіантів. Пояснимо це на прикладі.

Приклад. Нехай ресурси, якими володіє суспільство, могли б бути використані для виробництва комп'ютерів, тракторів та телевізорів. Переваги суспільства стосовно цих трьох товарів є такими:

- *перше місце* – комп'ютери;
- *друге місце* – трактори;
- *третє місце* – телевізори.

Якщо з якихось причин суспільство робить вибір на користь створення додаткових телевізорів, то їхня альтернативна вартість оцінюється не за кількістю тракторів, від яких доведеться відмовитися, а за кількістю комп'ютерів. Адже саме комп'ютери посідають перше місце у переліку переваг у нашому прикладі.

2.7. Чому збільшення масштабів (обсягів) виробництва може не відповідати інтересам виробника

Збільшення масштабів виробництва може не відповідати інтересам виробника, якщо після залучення додаткового ресурсу спосте-

рігається зменшення граничного продукту. **Граничним** називається той продукт, який створюється внаслідок залучення додаткової одиниці ресурсу, наприклад одного додаткового працівника.

Граничний продукт після залучення додаткових ресурсів та, відповідно, збільшення обсягів виробництва може і зростати, і зменшуватися. Наприклад, найнятий четвертий працівник може створювати як більший, так і менший продукт, коли порівняти з третім.

Якщо вироблений додатково найнятим працівником продукт починає зменшуватися, то це є сигналом про те, що даліше нарощування обсягів виробництва недоцільне. Раціональний виробник обов'язково відреагує на такий сигнал і не розширюватиме виробництва всупереч власним інтересам.

Скорочення граничного продукту після досягнення виробництвом певних меж пов'язують з дією економічного **закону спадної продуктивності (віддачі) факторів виробництва**.

Глибинною причиною дії цього закону є те, що кожна виробнича технологія виявляє свою ефективність лише за певних масштабів (розмірів) виробництва. Наприклад, за ремісничої технології ефективними були невеликі виробництва, в яких одна людина – майстер – самостійно виконувала всі види робіт або залучала кількох помічників (учнів). Натомість машинна технологія з фабричною (заводською) організацією передбачає великі масштаби і колективи працівників, в яких кожен виконує певні функції та де існує поділ праці.

Проілюструємо дію закону спадної продуктивності факторів виробництва на **прикладі**.

Нехай у ремісничій майстерні, де виробляються горщики і миски, послідовно збільшується кількість працівників. Відтак зростають обсяги виробництва та змінюється гранична продуктивність. Ці зміни відображені в табл. 2.4.

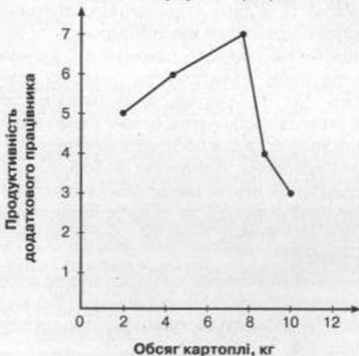
Таблиця 2.4

Працівники	Обсяги виробництва, од. продукції	Продуктивність додаткового працівника, або гранична продуктивність од. продукції
1	5	5
2	11	6
3	18	7
4	22	4
5	25	3

Пояснення до таблиці

- У таблиці продемонстровані зміни трьох взаємозв'язаних показників: кількості зайнятих працівників, обсягів виробленої продукції та граничної продуктивності працівника.
- Обсяги виробництва зі збільшенням кількості працівників зростають. Однак при цьому граничний продукт працівника спочатку зростає, а потім зменшується.
- Оскільки стрімке падіння граничного продукту починається з четвертого працівника, то це є свідченням того, що з найманням на роботу трьох працівників досягнуто той обсяг виробництва, вихід за межі якого недоцільний.

На основі даних табл. 2.4 побудуємо графік.

Графік 2.5

Залежність граничного продукту від кількості зайнятих працівників

Пояснення до графіка

- Лінія графіка відбиває залежність граничного продукту праці від обсягів виробництва. До досягнення певного обсягу виробництва, що становить 18 одиниць продукції, які створюються трьома працівниками, граничний продукт зростає. Починаючи з четвертого працівника граничний продукт зменшується.

- Якщо зі зростанням масштабів (обсягів) виробництва відбувається зростання граничного продукту, то це є **ефект економії від масштабу**. Коли граничний продукт починає зменшуватися, то вважається, що цей ефект утрачається.

Підсумки теми

- ☑ Раціональним є той споживач, який здатний свідомо оцінювати корисність речей та послуг; прагне досягати максимальної корисності в задоволенні всієї сукупності потреб та вважає дохід обмежувальним чинником у задоволенні потреб.
- ☑ Потреба – це необхідність, яку відчуває людина у певних речах, послугах; бажання володіти ними. Це – коли людина усвідомлює, що їй бракує якихось речей та послуг. Потреби можна класифікувати на базові й такі, що породжені розвитком цивілізації, матеріальні та нематеріальні, індивідуальні та колективні.
- ☑ Потреби задовольняються споживчими благами. Задовольняючи свої потреби, людина керується суб'єктивними оцінками споживчих благ. В економіці, де звичайним явищем є наповнення ринку споживчими благами, діє правило зменшення граничного споживчого блага, а також діє закон спадної граничної корисності.
- ☑ Виробничі ресурси є обмеженими. Обмеженість ресурсів зумовлює пошук способів раціонального їх використання та аналіз альтернативних варіантів цього використання. Сукупність альтернативних варіантів виробництва двох товарів за цілковитого використання ресурсів відображається кривою виробничих можливостей.
- ☑ Альтернативними витратами виробництва називають кількість виробів одного виду, від яких треба відмовитися для створення додаткової одиниці іншого виробу за обмежених виробничих ресурсів. Альтернативна вартість – це альтернативні витрати в разі відмови від найліпшого (якому надається перевага) варіанта виробництва.
- ☑ Закон спадної граничної продуктивності (віддачі) ресурсів (факторів виробництва) означає, що після досягнення певних масштабів виробництва залучення додаткових одиниць виробничих ресурсів спричиняє зменшення граничного продукту.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Розуміючи, що таке потреби та чому вони змінюються, ви зможете прогнозувати зміни у споживанні своєї родини, близьких чи просто знайомих вам людей.
- Розрахувавши структуру споживання (частку витрат на задоволення окремих потреб) і порівнявши її зі структурою раціонального (рекомендованого фахівцями) споживання, ви зможете обґрунтувати необхідні зміни.
- Зрозумівши, що таке альтернативне використання ресурсів, ви зможете побудувати власну криву виробничих можливостей і визначити різні варіанти прийняттого розподілу власного часу.

Контрольні запитання та завдання

- 1** У темі розглянуто класифікацію потреб та наведено приклади потреб, що належать до тієї чи іншої групи. Спробуйте доповнити ці приклади. Цілком можливо, що ви зможете запропонувати власну класифікацію потреб, що підтвердить глибоке розуміння вами матеріалу теми.
- 2** Проаналізуйте ситуацію. До вітрини крамниці підходять два покупці, які мають однакову заробітну плату й однакову суму грошей у гаманцях. Дивлячись на ціну розкладеного на вітрині товару, перший із них каже: «Занадто дорого». Другий зауважує: «Цілком доступна ціна». Чим, на ваш погляд, можуть бути зумовлені такі різні оцінки?
- 3** Крива виробничих можливостей змістилася праворуч. Що могло спричинити таке зрушення? Виберіть правильну відповідь:
 - зросло виробниче споживання електричної енергії на одиницю створеного продукту;
 - розпочато й успішно здійснено впровадження нових прогресивних технологій у провідних галузях економіки;
 - унаслідок недбалого використання земельних ресурсів зменшилася врожайність зернових;
 - виробничі ресурси з галузей, що виробляють засоби виробництва, спрямовано в галузі, які створюють предмети споживання.
- 4** Побудуйте криву виробничих можливостей, скориставшись даними про діяльність кондитерського цеху, в якому виробляють тістеч-

ка та торти. Визначте альтернативні витрати на вироблення партії з десяти тортів у разі переходу від другого до третього варіанта виробництва.

Вироби	Варіанти виробництва кондитерського цеху			
	1	2	3	4
Тістечка	200	160	80	0
Торти	0	10	20	30

- 5** Заповнивши останній стовпчик таблиці, зробіть висновок, за якого обсягу виробництва починає діяти закон спадної віддачі (продуктивності) виробничих ресурсів:

Кількість зайнятих працівників	Виробництво продукції, од.	Граничний продукт
1	25	
2	52	
3	90	
4	142	
5	189	

РОЗДІЛ 2

РИНКОВА ЕКОНОМІКА

Тема 3. Попит, пропонування, ринкова ціна та гроші

👉 Після вивчення теми ви знатимете

- ⇒ що таке ринкове саморегулювання та як розуміти принципи «невидимої руки ринку»;
- ⇒ які переваги та недоліки має ринкова конкуренція;
- ⇒ що таке попит, пропонування та від чого вони залежать;
- ⇒ яка ціна називається рівноважною;
- ⇒ яку роль виконують у суспільстві гроші та від чого залежить стійкість національних грошей.

👉 Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми

- особливості поведінки споживача;
- логіку поведінки раціонального виробника;
- зміст поняття «корисність»;
- правила побудови графіків та зміст прямих і обернених залежностей двох змінних.

3.1. Що таке ринкове саморегулювання та як розуміти принцип «невидимої руки ринку»

Ринкова економіка існує за умови здійснення певних принципів (вимог) взаємодії та спілкування економічних суб'єктів. Пояснимо їх.

Принцип перший – це **економічна свобода**. Він означає, що кожен економічний суб'єкт керується власним інтересом і несе відповідальність за власні дії. Умовою реалізації цього принципу є **приватна власність** на майно, доходи, виробничі ресурси.

Для виробника економічна свобода означає можливість розпочинати діяльність у будь-якій сфері та досягати мети максимізації власного доходу (прибутку) усіма законними способами.

Для споживача економічна свобода передбачає широкий вибір речей і послуг та досягнення найліпшого використання власних доходів з метою одержання найбільшої корисності.

Принцип другий – це **конкуренція**. Конкуренція в економічній сфері є змаганням за ліпшу реалізацію власного економічного інтересу. Без економічної свободи не існує конкуренції.

Вирізняють досконалу та недосконалу конкуренцію. *Досконалою* називають конкуренцію за таких основних умов:

- існує велика кількість виробників та покупців кожного продукту, тому жоден з них не диктує власних умов на ринку й одноосібно не визначає ціну;
- кожен продавець або покупець вільно входить на ринок (бере участь у купівлі-продажу) і виходить з нього (припиняє цю участь), оскільки не існує правових чи організаційних перешкод для цього;
- товари певного ринку однакові, або однорідні, не мають переваг для покупців, а всі покупці однакові для продавців;
- усі покупці і продавці повністю поінформовані про ситуацію на ринку, жоден з них не знає чогось такого, що приховано від інших;
- покупці і продавці поводять себе як раціональні економічні суб'єкти і не вступають у змови з метою одержання вигід.

Недосконалою вважається конкуренція, за якої одна або кілька згаданих умов досконалої конкуренції з певних причин порушуються.

Принцип третій – **саморегулювання**. Саморегулювання означає, що попри велику кількість виробників і споживачів, значну відмінність інтересів, їхня діяльність узгоджується *автоматично* – завдяки конкуренції і вільному (за взаємною згодою) формуванню цін.

Принцип ринкового саморегулювання сформулював видатний економіст, один з засновників економічної науки Адам Сміт, що жив у Англії у XVIII ст. У праці «Багатство народів» він висловив думку, що саме економічний егоїзм, тобто бажання досягти здійснення власних інтересів, змушує виробників створювати те, що потрібно покупцям, та це й за найменшої ціни. «Кожна окрема людина, – писав він, – здебільшого не ставить за мету сприяння суспільній користі, а

керується лише власним інтересом. Однак при цьому, як і в багатьох інших випадках, людина невидимою рукою ринку скеровується до мети, що зовсім не належала до її намірів. Керуючись своїми власними інтересами, людина неминуче надасть перевагу таким діям, які ліпше за все служать інтересам суспільства».

Розкрити механізм ринкового саморегулювання можна, пояснивши, як саме в ринковій економіці вирішуються важливі для господарського життя суспільства питання: що виробляти? як виробляти? для кого виробляти? Стисле пояснення наведемо в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Вирішення в ринковій економіці питань:
що виробляти? як виробляти? для кого виробляти?**

Питання господарського життя	Суть відповіді на питання в ринковій економіці	Приклад
<i>Що виробляти?</i>	Виробляється те, на що є попит споживачів	Якщо збільшується продаж електронних книжок і споживачі виявляють готовність купувати їх за вищою ціною, то це означає, що відбувається «голосування грошима» за цей товар. Для виробників це стає сигналом про доцільність збільшення виробництва
<i>Як виробляти?</i>	У виробництві використовуються технології, які гарантують менші витрати	Ціна за 1 кг цукру встановилася на рівні 8 грн. Цукор постачають три заводи, які використовують різну техніку та організацію, відповідно, мають різні витрати: перший – на рівні 5, другий – 7, третій – 9 грн за кілограм. Третій виробник не відшкодує витрат, тому змушений залишити ринок
<i>Для кого виробляти?</i>	Виробники орієнтовані на тих покупців, доходи яких дають можливість купувати товар	Середня ціна холодильника вищого класу становить 8 тис. грн. Попит на холодильники формують три групи родин. Перша група має доходи, за яких на холодильник можна виділити не більше ніж 3,5, друга – не більше ніж 5,5, третя – 8 і більше тис. грн. Виробники холодильників вищого класу орієнтуватимуться лише на третю групу родин

Пояснення до таблиці

- У таблиці міститься пояснення того, що вирішення найважливіших питань господарського життя: що виробляти? як виробляти? для кого виробляти? – у ринковій економіці відбувається з урахуванням рівня цін, що встановилися на ринку, виробничих витрат виробників, що конкурують між собою, та доходів споживачів.

3.2. Які переваги та недоліки має ринкова конкуренція

Без ринкової конкуренції немає ринкового саморегулювання. Зокрема, якщо б виробники не конкурували між собою, вони навряд чи мали б мотиви до пошуку способів найліпшого задоволення потреб споживачів. Ринкова економіка, як особлива форма організації господарського життя за принципами економічної свободи, конкуренції, саморегулювання, має значні переваги. Водночас їй властиві й недоліки (обмеження), подані на схемі 3.1.

Схема 3.1

Переваги та обмеження ринкової конкуренції

Пояснення до схеми

- Ринкова конкуренція має переваги, пов'язані зі спрямованістю виробництва на повніше задоволення потреб споживачів, з використанням досягнень технічного прогресу для зменшення витрат виробництва та з можливістю реалізувати особисті інтереси економічних суб'єктів.

Недоліки конкуренції виявляються у тому, що вона, по-перше, може породжувати масштабні банкрутства найслабших виробників, спричиняти масове безробіття та розшарування суспільства на дуже багатих і злиденних. По-друге, виробники заінтересовані у швидких та високих прибутках, яких не можна одержати в освіті, культурі, здійснюючи природоохоронні заходи. Тому потреби людей у розвитку саме цих сфер можуть залишитися незадоволеними. По-третє, руйнівні для виробників-конкурентів наслідки конкуренції змушують їх шукати порозуміння, змовляючись та укладаючи угоди. Це шкодить споживачам, оскільки спричиняє зростання цін і зниження якості.

Лише держава (уряд) може ефективно протидіяти негативним наслідкам конкуренції. Впливовими інструментами такої протидії є:

- законодавство, що забороняє змови виробників та обмежує забруднення довкілля;
- фінансування з державного бюджету витрат на допомогу безробітним та малозабезпеченим, на розвиток культури та освіти.

3.3. Що таке попит, пропонування та від чого вони залежать

Попит та пропонування є найважливішими категоріями (явищами) ринку. Без них не можна пояснити, що таке ринкова ціна.

Попит як економічне явище – це готовність придбати товар, яку виявляє покупець за певного рівня ціни. Як правило, графічно попит відображають як множину певних значень цін та кількості товарів.

Обсяг попиту – це кількість товару, що може бути придбана за кожного значення ціни у визначений період часу.

Індивідуальним називають попит окремого споживача на певний товар, а **ринковим** – попит усіх споживачів певного товару. Фактично, ринковий попит – сума індивідуальних.

Назвемо найголовніші чинники, які можуть вплинути на обсяг попиту в певний час:

- ціна товару;
- ціни інших товарів;
- доходи та кількість покупців;
- смаки та вподобання покупців;
- очікування покупців.

Якщо припустити, що всі чинники, крім ціни товару, є незмінними, то матимемо залежність, яка називається **функцією попиту від ціни**. Вона записується так:

$$Q^D = F(P),$$

де Q^D – обсяг попиту на певний товар, або максимальна кількість одиниць товару, яку готові придбати покупці за певної ціни; P – ціна цього товару.

Раціональний споживач за нормальних ринкових умов виявляє бажання придбати більшу кількість товарів саме за нижчою ціною. Отже, між обсягом попиту та ціною існує зворотний зв'язок. Цей зворотний зв'язок називають **законом попиту**.

Обернену залежність між обсягом попиту та ціною в економічній науці пояснюють двома причинами: дією ефекту доходу та ефекту заміщення.

Ефект доходу полягає в тому, що нижча ціна фактично збільшує купівельну спроможність покупця, який, почувавши себе багатшим, прагне придбати товар у більшій кількості.

Ефект заміщення виявляється в тому, що в разі зменшення ціни певного товару споживач відмовляється від інших, дорожчих, товарів, завдяки чому дешевший товар продається в більшій кількості.

Залежність обсягу попиту від ціни проілюструємо на прикладі ринку картоплі. Готовність покупця придбати певну кількість картоплі дивимось у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Попит одного споживача на картоплю за тиждень

Ціна за 1 кг, грн	Величина попиту за тиждень, кг
7	2
6	4
5	7
4	10
3	18

Пояснення до таблиці

У таблиці відображено те, що після зменшення ціни за 1 кг з 7 до 3 грн попит споживача на картоплю протягом тижня міг би збільшитися з 2 до 18 кг.

- Залежність між величиною попиту та ціною є оберненою, оскільки в разі збільшення ціни бажання покупця придбати картоплю зменшується.

На основі даних таблиці будуюмо графік 3.1, який відображає **функцію (лінію) індивідуального попиту**.

Графік 3.1

Лінія індивідуального попиту на картоплю

Пояснення до графіка

- Кожна точка лінії індивідуального попиту Q^D – це поєднання значень кількості картоплі, що може бути куплена, та ціни за 1 кг картоплі.
- Оскільки функція Q^D відображає обернену залежність, то лінія опускається зліва направо.

Пропонування як економічне явище – це вияв готовності виробника створювати і продавати товар за певного рівня ціни. Графічно пропонування зображається як певна сукупність значень цін і кількості товарів.

Обсяг пропонування – це кількість товарів, які можуть бути продані за кожного значення ціни у визначений період часу.

Індивідуальне пропонування стосується окремого виробника (продавця) певного товару, а **ринкове** – усіх виробників певного товару, що фактично є сумою індивідуального пропонування різних виробників.

Серед багатьох чинників, які можуть вплинути на пропонування в певний час, визначальними є такі:

- ціна товару;
- ціни інших товарів, що використовуються як ресурси для виробництва;
- застосовувана технологія;
- податки, які сплачує виробник, чи пільги, що йому надаються;
- кількість виробників.

Якщо припустити незмінність усіх чинників, крім ціни товару, то матимемо **функцію пропонування від ціни**. Її записують так:

$$Q^S = F(P),$$

де Q^S – обсяг пропонування товару за певний час, або кількість певного товару, яку згодні запропонувати продавці за певної ціни; P – ціна цього товару.

Досвід господарювання переконує: якщо ціна буде вищою, то виробник готовий запропонувати більшу кількість товарів. Обсяг пропонування зростає саме тоді, коли зростає ціна. Цю залежність називають **законом пропонування**.

Пряму залежність між ціною та величиною пропонування теоретично пояснюють в економічній науці такими двома ефектами.

Ефект перерозподілу ресурсів на користь товару з вищою ціною означає, що вища ціна, пов'язана з нею виручка від реалізації та більший прибуток дозволяють удосконалювати виробництво та збільшувати обсяги виробництва і продажу.

Ефект залучення до використання гірших ресурсів передбачає, що за вищої ціни створюється можливість відшкодування вищих витрат, отже, стає можливим залучення й гірших ресурсів, що сприяє розширенню виробництва.

Залежність між ціною та обсягом пропонування картоплі одним виробником проілюстрована табл. 3.3.

Таблиця 3.3

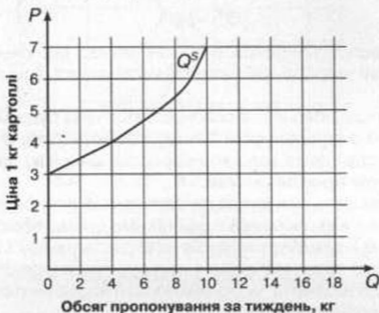
Пропонування картоплі одним виробником за тиждень

Ціна за 1 кг, грн	Обсяг пропонування за тиждень, кг
7	10
6	9
5	7
4	4
3	0

Пояснення до таблиці

- У таблиці відображено те, що в разі зростання ціни з 3 до 7 грн продавець картоплі готовий збільшити її пропонування з 0 до 10 кг протягом тижня.
- Залежність між обсягом пропонування та ціною картоплі є прямою.

За табличними даними можна побудувати лінію індивідуального пропонування картоплі (графік 3.2).

Графік 3.2

Пояснення до графіка

- Кожна точка лінії індивідуального попиту Q^S – це поєднання значень кількості картоплі, що може бути запропонована продавцем, та ціни за 1 кг картоплі.
- Оскільки функція Q^S відображає пряму залежність, то лінія пропонування підіймається зліва направо.

3.4. Яка ціна називається рівноважною

Завжди існує ціна, за якої обсяг пропонування відповідає обсягу попиту, тобто бажання покупців і продавців щодо купівлі-продажу збігаються. Така ціна називається *рівноважною*, або **ціною рівноваги** попиту та пропонування.

Обчислимо ціну рівноваги для нашого прикладу з індивідуальним попитом та пропонуванням на ринку картоплі. Для спрощення припустимо, що на ринку є лише один покупець і один продавець картоплі. Об'єднаємо дві попередні таблиці в одну і додамо стовпчик, в якому показано, на скільки пропонування перевищує попит або, навпаки, попит перевищує пропонування за різних цін на картоплю (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

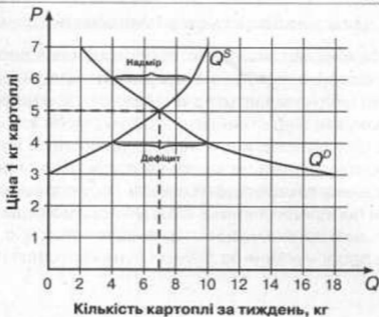
Співвідношення пропонування та попиту

Ціна за 1 кг, грн	Обсяг пропонування за тиждень, кг	Обсяг попиту за тиждень, кг	Надлишок пропонування (+), нестача пропонування (-) щодо попиту, кг
7	10	2	+8
6	9	4	+5
5	7	7	0
4	4	10	-6
3	0	18	-18

Пояснення до таблиці

- Таблиця ілюструє, що в чотирьох з п'яти варіантів співвідношення пропонування та попиту маємо невідповідність намірів продавців і покупців. За ціни у 7 та 6 грн за 1 кг пропонування перевищує попит, а за ціни 4 та 3 грн за 1 кг, навпаки, попит перевищує пропонування.
- Лише за ціни у 5 грн за 1 кг наміри покупців та продавців збігаються. Саме така ціна називається рівноважною.

На основі даних табл. 3.4 будуємо графік, на якому одночасно будуть зображені дві лінії – попиту та пропонування (графік 3.3).

Графік 3.3

Формування ціни ринкової рівноваги

Пояснення до графіка

- На графіку показано, що дві лінії – попиту та пропонування – перетинаються лише в одній точці, яка відповідає ціні у 5 грн за 1 кг картоплі.
- Якщо ціна перевищує рівноважну, яка становить 5 грн, то виникає надмір картоплі, тобто частина її не буде продана. Якщо ціна встановлюється на нижчому від 5 грн рівні, то формується дефіцит картоплі, коли частина попиту споживачів не задовольняється.

Ціну ринкової рівноваги можна розрахувати, якщо ми маємо рівняння для функції попиту і пропонування.

Приклад. Нехай функція попиту описується рівнянням $Q^D = 5 - 1,3P$, а функція пропонування – рівнянням $Q^S = 2 + 1,1P$. Оскільки ціна рівноваги виникає тоді, коли попит і пропонування збігаються, то запишемо рівність, яка дасть можливість визначити рівноважну ціну: $5 - 1,3P = 2 + 1,1P$. Звідси $P^e = 1,25$, де P^e – ціна ринкової рівноваги, за якої попит і пропонування збігаються.

Розрахувавши значення рівноважної ціни і підставивши її в рівняння або попиту, або пропозиції, дістанемо рівноважні обсяги реалізованої продукції.

Ціна ринкової рівноваги постійно коливається, вона не є такою, що встановлюється раз і назавжди. Причиною зміни ціни ринкової рівноваги стають так звані **нецінові чинники** – ті, що не пов'язані з ціною

даного товару. Одні з них впливають на попит, інші – на пропонування. Графічно вплив чинників відображається паралельними зрушеннями ліній попиту та пропонування – праворуч (у разі збільшення) та ліворуч (у разі зменшення). Раніше ці чинники ми вже згадували. Подамо їх у формі табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Нецінові чинники попиту та пропонування

Чинники впливу на попит		Чинники впливу на пропонування	
Дія в бік збільшення (зрушення функції Q^D праворуч)	Дія в бік зменшення (зрушення функції Q^D ліворуч)	Дія в бік збільшення (зрушення функції Q^S праворуч)	Дія в бік зменшення (зрушення функції Q^S ліворуч)
Зростання цін на товари-замінники для даного товару	Зменшення цін на товари-замінники для даного товару	Зменшення цін на товари, які є ресурсами для виробництва даного товару	Зростання цін на товари, які є ресурсами для виробництва даного товару
Збільшення доходів споживачів даного товару та зростання кількості споживачів	Зменшення доходів споживачів даного товару та скорочення кількості споживачів	Удосконалення технологій виробництва	Використання застарілих технологій виробництва
Зміна смаків та вподобань на користь даного товару	Зміна смаків та вподобань на користь інших товарів	Пільгове оподаткування для виробників	Зростання податкового навантаження на виробників
Негативні очікування щодо майбутнього	Немає негативних очікувань	Збільшення кількості виробників	Зменшення кількості виробників

Пояснення до таблиці

У таблиці наведені чотири чинники, що впливають на попит. Зміст і характер (напрямок) цього впливу є такими:

- Якщо товари, якими можна замінити наш товар у споживанні (для картоплі таким товаром-замінником є, наприклад, макаронні вироби), подорожчали, то, відмовляючись від цих дорожчих товарів, споживач збільшить попит на наш товар (картоплю). У разі

зменшення цін на товари-замінники споживач відмовлятиметься від картоплі.

- Якщо доходи споживачів збільшуються, то за інших рівних умов попит має зрости. Так само впливає на попит і кількість споживачів. У разі зменшення доходів та кількості споживачів попит скорочуватиметься.
- Якщо змінюються смаки та вподобання на користь певного товару, наприклад спортивного одягу модної марки, то попит збільшуватиметься. Після чергової зміни смаків і вподобань попит скоротиться.
- Негативні очікування, наприклад, пов'язані з інфляцією, збільшують поточний попит на товари. Коли негативних очікувань немає, попит знижується.

Таблиця відображає й чотири чинники, які впливають на пропонування. Зміст і характер (напрямок) цього впливу є такими:

- Якщо зменшуватимуться ціни на товари, які є ресурсами для виробництва нашого товару, наприклад, стануть дешевшими добрива для вирощування картоплі, то скоротяться витрати виробництва і зросте пропонування. У разі подорожчання виробничих ресурсів пропонування скорочується.
- Якщо впроваджуються нові технології, наприклад енергоощадні, то відбуватиметься зменшення витрат виробництва, а пропонування зростатиме. Якщо виробники ігнорують нові технології, то за умов обмеженості ресурсів це спричинятиме скорочення пропонування.
- Якщо уряд запроваджує пільгові податки для виробників, то це стимулює виробництво і пропонування. У разі зростання податків виробництво і пропонування можуть зменшуватися.
- Якщо нові виробники приходять у галузь, скажімо, у сільське господарство, то це сприяє зростанню її виробничого потенціалу, а пропонування збільшується. Якщо виробники згортають своє виробництво, то пропонування скорочується.

У реальному житті товари не завжди продаються за ціною ринкової рівноваги. Наприклад, продавці можуть завищити ціну. Але тоді покупці не купуватимуть усієї продукції. Виникне її надмір, і постане питання, як реалізувати весь товар. Продавці, конкуруючи між собою, почнуть знижувати ціну.

Якщо ринкова ціна встановиться на рівні нижчому, ніж рівноважна, то попит перевищуватиме пропонування, і виникне дефіцит. Це ство-

рять для покупців проблему: як придбати товар? Вони, конкуруючи між собою, виявлятимуть готовність купувати за вищої ціни.

Ринкова конкуренція є тим регулятором, який, попри відхилення, повертає ціну до рівня, *узгоджує попит і пропонування*.

Ціни не завжди формуються лише під впливом попиту і пропонування. Причиною такого *неринкового ціноутворення* може стати прагнення виробників обмежити конкуренцію. Саме з цією метою у період середньовіччя ремісники об'єднувались у цехові організації – цехи перукарів, броварів, кравців тощо. Таку саму роль виконують і сучасні монополісти – великі підприємства, які контролюють виробництво в цілих галузях.

Неринкове ціноутворення відбувається й тоді, коли держава обмежує зростання цін на такі товари, як хліб, ліки, комунальні послуги для малозабезпечених громадян.

3.5. Яну роль виконують у суспільстві гроші та від чого залежить стійкість національних грошей

Гроші мають багатовікову історію, протягом якої суттєво й неодноразово змінювалася їхня форма. Давньогрецький історик Геродот свідчив, що перші карбовані монети існували у Лідійському царстві ще у VII ст. до нашої ери.

Гроші для господарського життя суспільства важливі не самі по собі, а з огляду на виконувані ними функції. Тому іноді кажуть, що *гроші – це сукупність функцій, які вони виконують*, підкреслюючи тим самим другорядність форми, в якій гроші існують.

Гроші виконують кілька функцій:

- засобу обігу;
- засобу платежу;
- міри вартості;
- засобу нагромадження.

Функцію **засобу обігу** гроші виконують під час купівлі-продажу речей та послуг. Щоразу, коли ми розраховуємось у крамниці грошима, вони виконують для нас та для тих, хто продає товар, функцію засобу обігу.

Коли йдеться про відшкодування за використані ресурси – для виплати зарплати, процента за кредит, орендної плати тощо, гроші виконують функцію **засобу платежу**.

Якщо ми використовуємо грошову форму для зіставлення цін різних товарів, дивлячись на етикетки і вирішуючи, купити чи не купити, гроші виконують для нас функцію **міри вартості**. Таку саму функцію

вони виконують для суспільства в цілому, коли уряд надає статистичну інформацію, використовуючи грошові показники про обсяги створеного валового внутрішнього продукту, доходи та видатки бюджету, експорт та імпорт тощо.

Функцію **засобів нагромадження** гроші виконують тоді, коли домогосподарства, підприємці або уряд роблять заощадження.

Сучасні гроші існують у формах, зображених на схемі 3.2.

Схема 3.2

Форми, в яких існують сучасні гроші

🔑 Пояснення до схеми

Паперові гроші – це *банкноти*, або банківські білети. Назва «банківські білети» відбиває те, що перші банкноти виникли в середні віки і були письмовими свідченнями (розписками) банкірів про одержання на зберігання від клієнтів певної кількості золота. У банкноті зазначалася кількість золота, яку треба було повернути власникові на його вимогу. Згодом право випуску банкнотів перейшло до держави. Спочатку банкноти обмінювалися на золото, а випуск їх пов'язувався з золотим запасом країни. На початку ХХ ст. більшість країн світу припинили обмін банкнотів на золото.

До паперових грошей належать також *казначейські білети*. Їх випускає міністерство фінансів для покриття державних витрат. Казначейські білети ніколи не обмінювалися на золото.

Сучасні паперові гроші виконують функцію грошей не тому, що вони забезпечені золотом, а через те, що їх пускає в обіг держава. Її авторитет та державне майно гарантують (забезпечують) надійність грошей.

Для розмінювання паперових грошей використовуються монети, які називають білонними грошима.

До заміників грошей належать чеки, векселі, банківські картки. Їх використовують у розрахунках, але за умови, що кожний із цих заміників забезпечується або рахунком у банку, або готівковими грошима.

Чек – це письмове розпорядження власника банківського рахунка перерахувати певну суму пред'явникові чека або видати йому готівку.

Вексель – це письмове зобов'язання боржника сплатити певну суму грошей у визначений термін. Вексель може розпочати самостійний рух, коли він передається третій, четвертій тощо особі, і обслуговувати розрахунки багатьох економічних суб'єктів. Вексель передається від одного власника (держателя) до іншого за допомогою особливого передатного напису – індосаменту. Вексель можна передати банку, одержавши (з певною знижкою) заборговані гроші раніше від зазначеного на векселі терміну.

Банківська пластикова картка – розрахунковий засіб, який найчастіше видають банки своїм клієнтам. Картка містить ідентифікатор власника – позначку про номер рахунка в банку. Під час розрахунків кредитними картками в торговельних або інших установах використовуються спеціальні пристрої – термінали. Через них номер картки та дані про рахунки за товари та послуги надходять у банк. Банк робить безготівкові перерахунки грошей на користь установ, що надали товари або послуги. Кредитною карткою можна скористатись і в разі, якщо її власникові потрібна готівка.

Банківські рахунки, або депозитні гроші – це своєрідний засіб відображення і контролю за станом і рухом коштів (депозитів). Рахунки поділяють на безстрокові та строкові. Кошти з безстрокового рахунка можна одержати в будь-який час для розрахунків або платежів. Строкові рахунки стають доступними вкладникам лише через визначений час.

Поняття «електронні гроші» застосовують для означення банківських (депозитних) грошей, використання яких передбачає електронні технології. Ці технології дають можливість перерахувати гроші та реєструвати інформацію про їхній рух безпаперовим способом.

Міжнародні – це гроші міжнародних організацій, що призначені для здійснення розрахунків між країнами. Такими грошима є СДР – «спеціальні права запозичення», створені Міжнародним валютним фондом (МВФ), та євро – спільна валюта країн ЄС, котрі утворюють Єврозону.

Для економіки будь-якої країни вкрай важливою є проблема *стійкості національних грошей*. Кожна країна заінтересована в належному ставленні до власних грошей як з боку громадян, так і з боку іноземців.

Для забезпечення стійкості грошей необхідно правильно визначити попит на гроші (M^D) з огляду на виконувани ними функції та оцінити наявну кількість грошей у обігу, або їх пропонування (M^S).

Контроль за масою грошей в обігу, забезпечення стійкості національних грошей – основне завдання центрального банку країни.

Попит на гроші визначається такими основними чинниками:

- загальним обсягом створеного в економіці протягом року продукту національного виробництва (Y);
- середнім рівнем цін, за якими ці продукти та послуги реалізуються (P);
- швидкістю руху грошей, або кількістю оборотів, здійснюваних у середньому однією грошовою одиницею протягом року (V).

Для розрахунку кількості грошей, потрібних для забезпечення нормального обігу, використовують таку формулу:

$$M^D = \frac{1}{V} \times P \times Y.$$

Пропонування грошей оцінюється показниками, що називаються грошовими агрегатами, поданими на схемі 3.3

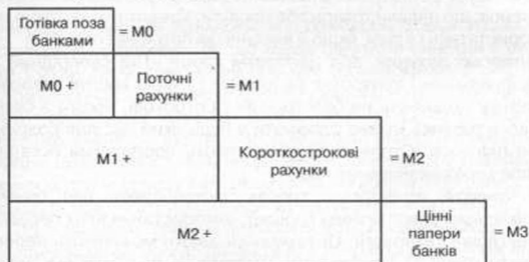

Схема 3.3

Грошові агрегати

Пояснення до схеми

Для оцінювання грошового пропонування використовують *грошові агрегати* M0, M1, M2, M3.

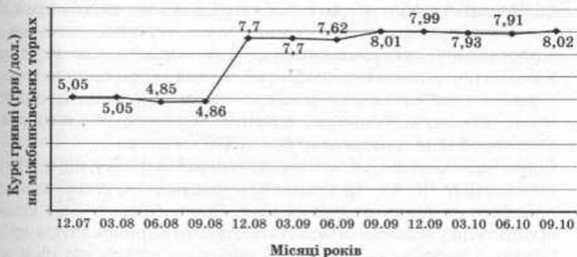
Грошові агрегати пов'язані між собою, і ці зв'язки можна відобразити такими рівняннями:

- $M1 = M0 + \text{поточні рахунки}$
($M0$ – готівка, або паперові гроші та монети, що обслуговують обіг, поточні – рахунки в банках, гроші з яких можуть бути одержані (перераховані) у будь-який час).
- $M2 = M1 + \text{короткострокові рахунки}$
(короткострокові – це рахунки, гроші з яких можна одержати і використати тільки через певний, хоч і короткий, строк).
- $M3 = M2 + \text{цінні папери банків}$
(цінні папери банків – боргові зобов'язання банків, що використовуються в обігу в розрахунках).

Якщо пропонування грошей перевищує попит на них, то гроші знецінюються та втрачають свою стійкість. У разі втрати стійкості починається «втеча від грошей», коли економічні суб'єкти прагнуть якнайшвидше обміняти їх на майно, товари, гроші інших країн. Виявом втрати стійкості грошей є падіння курсу національної валюти стосовно до інших валют, тобто девальвація національної валюти.

Зміни курсу гривні стосовно до долара за період з грудня 2007 до вересня 2010 р. проілюстровані графіком 3.4.

Графік 3.4

Зміни курсу гривні стосовно до долара

Пояснення до графіка

Подані на графіку дані свідчать про те, що гривня втратила стабільність у останньому кварталі 2008 року. Саме в цей час відбулося зростання грошового агрегату $M3$ на 30,2% і готівки на 39,3%.

Якщо сучасні гроші не мають золотого забезпечення, то що робить їх стійкими? Є кілька пояснень цієї стійкості:

- *по-перше*, гроші наділені особливою суспільною корисністю – властивістю обмінюватись на речі та послуги. Якщо національна економіка демонструє високу ефективність – здатність виробляти речі та послуги, то стійкість національних грошей гарантується цією здатністю;
- *по-друге*, гроші визнаються (декретуються) державою, яка оголошує їх законними платіжними засобами. Чим економічно сильнішою й авторитетнішою є держава для своїх громадян і всього світу, тим більш стійкими є її гроші;
- *по-третє*, цінність грошей визначається їхньою купівельною спроможністю, яка залежить від змін загального рівня цін – інфляції. Якщо ціни в економіці є стабільними, то це забезпечує стабільність національних грошей.

Підсумки теми

- ✓ Ринкова економіка ґрунтується на принципах економічної свободи, конкуренції, автоматизму регулювання.
- ✓ Будь-яка економічна система розв'язує три фундаментальні проблеми: що виробляти? як виробляти? для кого виробляти? У вирішенні питання *що виробляти?* першочергове значення має «голосування» грошима споживачів на користь певного товару. У вирішенні питання *як виробляти?* ключову роль відіграє має конкуренція виробників, у процесі якої здійснюється відбір ефективніших технологій. Головним орієнтиром у вирішенні питання *для кого виробляти?* стає розмір доходів споживачів.
- ✓ Попит і пропонування є головними чинниками ринку, що формують ринкову ціну. Попит – це та кількість продукту, яку споживачі здатні придбати на ринку за певної ціни. Пропонування – це кількість продукту, яку виробники можуть поставити на ринок за певної ціни. Графічно зображена залежність величини попиту від ціни називається кривою попиту, а залежність величини пропонування від ціни – кривою пропонування.
- ✓ Крім ціни даного товару попит визначається цінами інших товарів, доходами споживачів, їхніми смаками й уподобаннями та очікуваннями ринкових змін. Факторами пропонування крім ціни товару є ціни ресурсних товарів, застосовувані технології, система

оподаткування, кількість виробників. Вплив інших (крім ціни даного товару) факторів графічно відображається у зрушенні кривих попиту та пропонування праворуч або ліворуч.

- ☑ Під впливом попиту і пропонування певного товару встановлюється ціна ринкової рівноваги (рівноважна ціна). Вона узгоджує попит і пропонування.
- ☑ Гроші – необхідний інструмент функціонування ринкової економіки. Вони існують у формі готівкових паперових грошей та їх замініків, банківських рахунків, міжнародних грошей.
- ☑ Попит на гроші визначається обсягом створюваного в економіці продукту та загальним рівнем цін. Пропонування грошей оцінюється грошовими агрегатами M0, M1, M2, M3.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Розуміючи переваги ринкової економіки, ви зможете ними скористатися, а знаючи, які їй властиві обмеження (недоліки), – уникнути їх наслідків.
- Знаючи різні чинники, що впливають на пропонування та попит, можна передбачити, як співвідноситимуться попит і пропонування конкретного товару в майбутньому, а отже, якими будуть ціна і наповненість ринку конкретним товаром. Серед таких найважливіших чинників для українського ринку, зокрема, були і залишаються ціни на енергоносії (паливно-мастильні матеріали, бензин), податкова політика уряду щодо вітчизняного виробника, застосування мита на імпортовані товари.
- Знання особливостей форм сучасних грошей дасть можливість скористатися перевагами кожної форми в конкретній ситуації.

Контрольні запитання та завдання

- 1 Ринкова економіка розв'язує три фундаментальні проблеми за допомогою трьох ринкових механізмів. Стрілками позначте зв'язок між ними.

Фундаментальні проблеми економіки**Засоби ринкового їх розв'язання**

що виробляти?	конкуренція між виробниками;
як виробляти?	розподіл грошових доходів між споживачами, конкуренція між ними;
для кого виробляти?	«голосування» грошима, наявність ресурсів.

- 2 Сформулюйте закон попиту і закон пропонування, відповідаючи на такі запитання: між якими двома явищами існує зв'язок, відображений у кожному із законів? який характер цього зв'язку?
- 3 Нехай протягом дня на ринку було продано 10 т яблук за ціною 7 грн за один кг. Які б зміни у величині пропонування могли відбутись, якби ціна за 1 кг: а) підвищилася до 10 грн; б) знизилася до 5 грн?
- 4 Нехай функція попиту на товар описується рівнянням $Q^D = 8 - 2,5P$, а функція пропонування – $Q^S = 5 + 2P$. Визначте ціну ринкової рівноваги. Побудуйте на одній графічній площині графік кривої попиту та графік кривої пропонування.
- 5 Визначте функції, які виконували гроші у наведених ситуаціях:
 - а) працівник одержує заробітну плату;
 - б) банк прийняв від вкладника певну суму грошей і гарантував йому щорічне зростання її на 10%;
 - в) забудовник і будівельна організація домовилися про обсяг робіт і загальну суму оплати послуг;
 - г) покупець розрахувався у крамниці чеком, виписавши його на свій банк.

Тема 4. Ринки виробничих ресурсів та доходи в ринковій економіці

👉 Після вивчення теми ви знатимете

- ⇒ що об'єднує різні ринки виробничих ресурсів;
- ⇒ як функціонує ринок праці та формується заробітна плата;
- ⇒ що відрізняє ринок землі від інших ринків та від чого залежить земельна рента;
- ⇒ які особливості має ринок капіталів та як формується процент на капітал;
- ⇒ що таке ринок інформації та які він має особливості.

👉 Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми

- схема економічного кругообігу;
- особливості ринкової економіки;
- зміст функцій попиту та пропонування.

4.1. Що об'єднує різні ринки виробничих ресурсів

Крім ринку речей та послуг, на якому реалізуються продукти кінцевого споживання, у ринковій економіці існує **ринок виробничих ресурсів**. На ньому купуються і продаються особливі товари – праця, земля, капітал та інформація, які призначені для використання у виробництві.

З огляду на існування ринку готових речей та послуг і ринку виробничих ресурсів схема економічного кругообігу доповнюється в такий спосіб (схема 4.1).

Схема 4.1

Економічний кругообіг з урахуванням ринків продуктів та виробничих ресурсів

Пояснення до схеми

- Схема відображає те, що в ринковій економіці взаємини виробників і споживачів здійснюються через два ринки – ринок виробничих ресурсів та ринок продуктів.
- На ринку виробничих ресурсів домашні господарства продають виробникам ресурси, натомість одержуючи доходи.

Кожному ресурсу відповідає особливий дохід. Дохід є ціною, що формується на кожному ринку. Цей зв'язок зображено на схемі 4.2.

Схема 4.2

Ціни ринків виробничих ресурсів

Пояснення до схеми

- На схемі різні ринки виробничих ресурсів – землі, праці, капіталу та інформації – подані як сегменти (частки) одного великого ринку виробничих ресурсів. Таке подання є обґрунтованим, оскільки всі чотири ринки мають деякі *спільні ознаки*.
- На кожному з чотирьох ринків унаслідок взаємодії попиту та пропонування формується особлива *ціна*. Вона одночасно є ціною купівлі виробничого ресурсу для підприємця-виробника і *доходом* власника цього ресурсу. Ціною ринку праці стає *заробітна плата*, ринку землі – *земельна рента*, ринку капіталу – *процент*, ринку інформації – *ціна інформації*.

Які спільні риси мають різні ринки виробничих ресурсів?

По-перше, товари, що на них продаються (земля, праця, капітал, інформація), призначені для виробничого використання під час створен-

ня речей та послуг. *Наприклад*, якщо фермер бере в оренду землю, наймає працівників, одержує в банку кредит та збирає інформацію про задоволення попиту на овочі в конкретному регіоні, то він робить це заради виробництва овочів, а не для задоволення власних споживчих потреб.

По-друге, на всіх ринках виробничих ресурсів покупцями є підприємці – виробники, які організують виробництва, а продавцями – власники ресурсів. *Наприклад*, людина не може продати землю як виробничий ресурс, коли вона їй не належить.

По-третє, попит на ринках землі, праці, капіталу та інформації визначається попитом на товари кінцевого споживання. *Наприклад*, у разі збільшення попиту на цукор зростатиме і попит на працю інженерів-технологів, робітників, що мають знання та досвід для роботи на цукрових заводах. За зменшення попиту на цукор попит на таких фахівців, відповідно, скорочуватиметься.

По-четверте, виробничі ресурси взаємно доповнюють одне одного і водночас можуть взаємозамінюватись. Зі зміною технологій може скорочуватись використання одних ресурсів, а інших – збільшуватись. *Наприклад*, у результаті впровадження індустріальних технологій у сільському господарстві скорочується попит на працю і зростає попит на капітал. За взаємозамінності ресурсів зміна ціни одного ресурсу впливатиме на попит на інший. *Наприклад*, подорожчання праці може спонукати підприємців збільшувати попит на засоби виробництва (капітал).

Незважаючи на те що існують об'єднувальні ознаки для різних ринків виробничих ресурсів, їм властиві і суттєві відмінності.

4.2. Як функціонує ринок праці та формується заробітна плата

Виробничий ресурс *праця* відрізняється від усіх інших виробничих ресурсів тим, що його власником є людина, якій властиве те, що вона є:

- біологічною істотою;
- особистістю з власними потребами і цінностями;
- членом суспільства.

До яких наслідків спричиняється ця особливість ресурсу *праця*?

По-перше, загальне пропонування праці в економіці визначається природними процесами – народжуваністю і смертністю населення.

По-друге, на бажання людини працювати, на продуктивність її праці суттєво впливає задоволення своєю роботою та інші особисті мотиви.

По-третє, працівники можуть захищати свої інтереси, об'єднуючись у профспілки, інші громадські організації, а правила відносин

між працівниками і підприємцями фіксуються у трудових угодах та визначаються трудовим законодавством країни.

На ринку праці продається здатність працівника створювати продукти і послуги. Цю здатність купують підприємці або держава, а продають наймані працівники. Отже, **суб'єктами ринку праці** є наймані працівники, з одного боку, підприємці та держава – з другого.

Держава стає суб'єктом ринку праці не тільки тому, що на державних підприємствах працює значна частина працездатного населення країни, а й через те, що держава регулює цей ринок. Засобом державного регулювання ринку праці є визначення *мінімальної* (що гарантує необхідний мінімум споживання) зарплати, нормальних умов праці, віку виходу працівників на пенсію та розміру самої пенсії тощо.

Загальний ринок праці охоплює багато окремих ринків, на яких свою здатність створювати корисні речі та послуги пропонують працівники різних професій – будівельники, програмісти, інженери, економісти, викладачі, лікарі, художники тощо.

Попит на працю з боку підприємців-наймачів залежить від граничної продуктивності праці найманих працівників. Підприємець найматиме додаткового працівника лише за умови, що дохід від продажу продукту, який ним [працівником] створений, є не меншим, а більшим, ніж виплачена працівникові заробітна плата. Це правило описується таким рівнянням:

$$MLP = W,$$

де *MPL* – граничний продукт (дохід), створений додатковим працівником, найнятим підприємцем; *W* – виплачена працівникові заробітна плата.

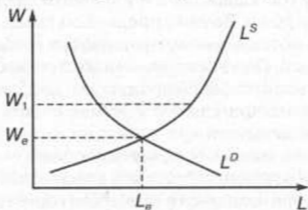
Коли зарплата зростає, підприємець може найняти менше працівників. Тому залежність між обсягом попиту на працю та заробітною платою є оберненою.

Пропонування праці окремим працівником залежить від його вибору між двома цінностями, а саме: *товарами*, які можна придбати на додаткову зарплату в результаті збільшення робочого часу, та *вільним часом*, протягом якого людина розвиває себе, виховує дітей, виявляє творчість тощо. *Наприклад*, людина може збільшувати пропонування праці, виконуючи роботу за сумісництвом, відмовляючись від відпустки, якщо планує придбати автомобіль. Це означає, що майбутнє задоволення від користування автомобілем людина цінує вище, ніж вільний час.

Якщо зарплата зростає, то більша кількість товарів, яку може придбати працівник, забезпечує більше задоволення і стимулює до зро-

стання пропонування праці. Тому залежність між обсягом пропонованої праці та заробітною платою є прямою.

Заробітна плата теоретично може бути пояснена співвідношенням попиту на працю та її пропонування (графік 4.1).

Графік 4.1

Рівновага на ринку праці

Пояснення до графіка

- Заробітна плата W_e – рівноважна ціна ринку праці – подана на графіку як така, що формується в результаті взаємодії попиту на працю L^D та пропонування праці L^S .
- Якщо з певних причин зарплата встановлюється на рівні, що перевищує рівноважний (W_1), то виникає невідповідність між попитом та пропонуванням праці.

У реальній економіці зарплата конкретного працівника залежить від великої кількості чинників, серед яких важливими є такі:

- застосована на підприємстві система оплати праці (відрядна, коли до уваги береться обсяг створеного продукту, чи почасова, коли враховуються відпрацьовані години, з елементами преміювання за ліпші результати чи без таких елементів);
- унікальність здібностей працівника у деяких професіях та у виконанні певних видів робіт, скажімо, для співака в національному оперному театрі чи футболіста престижного клубу;
- необхідність тривалої і кошовної освіти та постійного підвищення кваліфікації, приміром, для хірурга, програміста, науковця;
- важкі та непривабливі умови праці, що передбачають додаткові витрати на відновлення фізичних та моральних сил працівника, наприклад шахтаря.

4.3. Що відрізняє ринок землі від інших ринків та від чого залежить земельна рента

Земля є таким виробничим ресурсом, який використовується не тільки в сільському господарстві, а й у лісництві, видобувній промисловості, будівництві тощо. Земля є предметом праці, коли на неї спрямована діяльність, як у сільському господарстві (рослинництві), видобувній промисловості. Одночасно вона може бути засобом праці, коли за її участі змінюється створений продукт, як, наприклад, у будівництві, архітектурі, де рельєф місцевості, клімат стають важливими чинниками виробничої діяльності.

На ринку землі виникають особливі відносини.

По-перше, вони встановлюються між власниками землі та орендарями, у разі коли земля надається в тимчасове користування (оренду).

По-друге, вони формуються між власниками і покупцями землі в разі продажу земельних ділянок.

Отже, **суб'єктами ринку землі** є власники земельних ділянок, з одного боку, та орендарі або покупці цих ділянок – з другого.

Попит на землю залежить від доходу, який можна одержати, працюючи на землі. Якщо, наприклад, дохід фермера від вирощування овочів на ділянці, котру він орендує, є меншим від орендної плати власникові, то фермер не виявлятиме бажання орендувати таку ділянку.

Оцінюючи попит на землю, ведуть мову про граничний дохід – той, що може бути одержаний у результаті розширення використовуваних у виробництві земельних площ на одну одиницю, скажімо, на 1 га. Фермер, який використовує землю для вирощування овочів, буде збільшувати попит на земельні угіддя до того моменту, доки дохід від продажу врожаю з додаткової ділянки не зрівняється з орендною платою власникові землі за її використання. Це правило відображається рівнянням

$$MP\ell = R,$$

де $MP\ell$ – граничний дохід від використання додаткової ділянки землі; R – рента, яку сплачує орендар власникові за ділянку.

Пропонування землі зазвичай подають як таке, що не залежить від ціни ринку землі. Адже зростання ціни не може збільшити земельних площ, створених природою. Загалом ця думка слушна. Однак варто враховувати те, що земля може використовуватись по-різному, і дохід за одного використання виявляється більшим, ніж за іншого. *Наприклад*, від вирощування на землі овочів можна одержувати менше доходу, ніж від будівництва на ній розважальних комплексів або багатоповерхових будинків. Користувач, що забезпечить більш при-

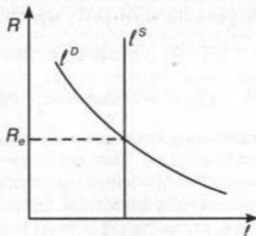
бутковий варіант використання землі, здатний запропонувати і вищу ціну. Як доцільніше використовувати землі, має вирішувати суспільство в цілому, а контролювати додержання прийнятих рішень повинні органи державної влади.

У таких розвинених країнах, як Німеччина, Швеція, Нідерланди, Франція, права власників землі обмежуються державою. Тобто повної й неконтрольованої приватної власності на землю не існує. Законами вносяться способи ведення сільськогосподарського виробництва, агротехнічні вимоги до користувачів землі, порядок заселення земель. Землі поділяються за призначенням: для сільськогосподарського виробництва, промислового розвитку, національних парків та природних заповідників. Порушення законодавства щодо використання землі карається великими штрафами.

Ціною земельного ринку, за умови що у відносини вступають власник земельної ділянки та орендар, стає **рента**. Можливість одержувати ренту та її розмір – це вирішальні чинники у визначенні ціни для остаточного продажу земельної ділянки.

Рівноважна ціна ринку землі – рента – формується у взаємодії попиту на землю та пропонування землі (графік 4.2).

Графік 4.2

Рівновага на ринку землі

Пояснення до графіка

Ціна ринку землі – рента R_0 – подана як результат взаємодії попиту на землю l^D та пропонування землі l^S . Попит на землю формує

орендар, а пропонування – власник землі, тому рента має узгоджувати їхні інтереси.

У власника землі, що не працює на ній сам, завжди є альтернатива: надати землю в оренду тому чи тому орендареві, надавати землю в оренду чи продати та, поклавши одержані гроші в банк, мати дохід у вигляді процента.

На підставі міркувань про різні варіанти поведінки власника землі та про стимулювальну роль процента записують таку формулу для визначення ціни землі під час її продажу:

$$P_i = \frac{R}{i} \times 100 \%,$$

де P_i – ціна землі; R – рента; i – процент.

Процент за банківським депозитом (i) у знаменнику формули означає, що в разі зростання процента привабливість землі як форми зберігання багатства зменшується, тому зменшується і ціна землі.

Ціни земельних ділянок постійно підвищуються через обмеженість землі та додатковий попит на земельні ділянки під житлове будівництво, виробничі об'єкти тощо. Зростаюча ціна землі стає додатковим аргументом на користь дбайливого її використання.

4.4. Яні особливості має ринок капіталу та як формується процент на капітал

Аналізуючи ринок капіталу, розрізняють фізичний та фінансовий капітал.

Фізичний капітал – це споруди, будівлі, машини, обладнання, устаткування.

Фінансовий капітал є джерелом для нагромадження (розширення обсягів) фізичного капіталу. Щоб таке розширення відбувалося, заощадження економічних суб'єктів повинні перетворюватися в інвестиції.

Перетворення заощаджень у інвестиції відбувається за участі банків, інвестиційних фондів, страхових компаній тощо.

Банки, які одержують у тимчасове користування гроші вкладників, наприклад домогосподарств, формують на ринку капіталу пропонування фінансових ресурсів. Натомість підприємці, які прагнуть здійснити нагромадження капіталу (інвестиції у власну справу), формують попит.

За право використання фінансових ресурсів позичальник сплачує **позичковий процент**. Він оцінюється у процентах як частка від позиченої суми грошей за формулою

$$i = \frac{B}{K} \times 100 \%,$$

де B – сума, яку треба сплатити за користування грошима; K – сума позичених коштів.

Наприклад, якщо банк позичив 100 тис. грн і за їх використання через рік треба сплатити 20 тис. грн, повернувши загалом 120 тис. грн ($100 + 20 = 120$), то це означає, що річна ставка (норма) позичкового процента становить $i = \frac{20}{100} \times 100 = 20\%$. Тобто боржник узяв у банку

кредит під 20 % річних.

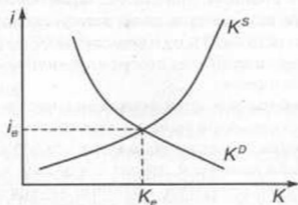
Попит на капітал залежить від очікуваного підприємцем доходу. Підприємець формуватиме додатковий попит на фінансові ресурси до того моменту, доки приріст доходу не зрівняється з платою за користування грошима. Це правило можна записати так:

$$MPK = i,$$

де MPK – граничний дохід підприємця від залучення додаткової одиниці капіталу; i – процент, який підприємець має сплачувати за позичені гроші.

Пропонування капіталу формується з урахуванням того, що власник грошей (кредитор), погоджуючись надати кредит конкретному користувачеві фінансового ресурсу (боржникові), відмовляється від інших варіантів використання грошей. Це має стимулюватися вищим процентом. Тому залежність між пропонуванням фінансового капіталу і ставкою процента є прямою.

Позичковий процент, що є ціною на ринку капіталу, формується у взаємодії попиту і пропонування (графік 4.3).

Графік 4.3

Рівновага на ринку капіталу

Пояснення до графіка

- Ціна ринку капіталу – процент – формується в результаті взаємодії попиту і пропонування.
- Рівноважна ставка процента має узгоджувати інтереси позичальника (кредитора) і боржника.

З ринком капіталів пов'язаний ринок цінних паперів, на якому продаються акції, облігації та інші цінні папери. Спільним для ринку капіталу та ринку цінних паперів є те, що і банківські кредити, і продаж цінних паперів є джерелом додаткових коштів, потрібних для нагромадження капіталу та інвестування.

4.5. Що таке ринок інформації та які він має особливості

Наприкінці ХХ ст. людство вступило в *інформаційну еру*. Її ключовою ознакою є те, що економічний та соціальний розвиток кожної країни, її місце у світі визначаються інформаційними ресурсами. Той, хто розпоряджається більшою за обсягом і точнішою інформацією (знанням) про технології, ринкові ціни, наміри виробників і споживачів, виробничі ресурси тощо, має значні переваги. Світовими лідерами стали країни, які, володіючи науково-технічною інформацією, виробляють і продають *наукомістку продукцію*, пов'язану з сучасними Інтернет-комп'ютерними технологіями (ІКТ).

Обсяги продажу на світовому ринку наукомісткої продукції сьогодні приблизно оцінюються у 3 трлн дол. Більше від половини цього ринку – це наукомістка продукція трьох країн – США (23%), Німеччини (17,7%) та Японії (13,3%).

Вартість інформації – це один з важливих елементів витрат сучасного виробництва.

На ринку інформації крім звичайних носіїв інформації – книг, журналів, каталогів тощо – продаються особливі товари. Це так звані *знаки*, в яких інформація закодована. До особливих товарів належать патенти, ліцензії, ноу-хау, проектна документація, комп'ютерні програми, магнітні звукофіксатори, дослідні зразки.

Інформаційний продукт має особливості, які відрізняють його від усіх інших продуктів.

По-перше, після використання цього продукту його запас не зменшується. Наприклад, якість комп'ютерної програми не погіршується зі збільшенням її користувачів.

По-друге, після збільшення кількості споживачів корисність інформації (якщо вона не є конфіденційною) не стає меншою. Зокрема, корисність статистичної інформації про динаміку курсу валюти не зменшується від того, що вона стає доступною більшій кількості людей.

По-третє, корисність значної частини інформації більшою мірою, ніж для інших товарів, залежить від часу її одержання. Наприклад, для торговців цінними паперами корисність інформації може суттєво зменшуватися навіть за хвилину.

По-четверте, відшкодування витрат на створення багатьох видів інформації за кошт її безпосередніх користувачів значно ускладнюється, оскільки важко або неможливо обмежити її споживання лише певним колом осіб-платників. Це стосується, наприклад, реклами на вулицях, економічних новин на радіо, телебаченні тощо.

Пропонування інформаційного продукту формується окремими особами (авторами, винахідниками), науково-дослідними установами, консалтинговими фірмами, державними органами статистики та ін.

На сучасному ринку інформації крім її безпосередніх виробників працюють посередники, які також визначають пропонування інформаційного продукту. Це – власники інформаційних мереж, засобів комунікацій, рекламних агенцій.

Пропонування з боку виробників інформації формується з урахуванням можливості відшкодування витрат на її створення. На таке відшкодування розраховують і виробники інформації, і посередники ринку інформаційних товарів.

Попит на інформаційний продукт, що має виробничу цінність, в інформаційному суспільстві виникає з боку всіх економічних суб'єктів. Він залежить від очікуваного приросту доходу в результаті використання інформації.

Рівноважна ціна на ринку інформації має узгодити інтереси споживачів і виробників інформаційного продукту в певний момент часу. Вважається, що реальна ціна ринку інформації більшою мірою, ніж ціна інших ринків, відхиляється від рівноважної. Наприклад, споживачі інформації, для яких вирішальним є чинник часу, виявляють готовність платити за неї значно завищену ціну. Навпаки, у разі коли важко обмежити коло споживачів інформації, її ціна може бути штучно занижена.

Підсумки теми

- ☑ Загальний ринок виробничих ресурсів охоплює окремі сегменти: ринок землі, праці, капіталів, інформації. Усі вони мають такі спільні риси: 1) на них реалізуються товари виробничого призначення; 2) попит на кожному з цих ринків залежить від попиту на товари кінцевого споживання; 3) покупцями на усіх ринках є підприємці, а продавцями – власники ресурсів; 4) взаємодоповнюваність і взаємозамінність товарів, що продаються на ринках; 5) ціни ринків одночасно є доходами власників окремих виробничих ресурсів.
- ☑ Ринок праці має такі особливості: 1) об'єкт продажу на цьому ринку – послуга праці – має результативність, що залежить від заінтересованості працівника у своїй діяльності; 2) попит на працю визначається граничною продуктивністю праці; 3) пропонування праці визначається вибором працівника між двома цінностями – додатковою працею, що забезпечує додатковий дохід і споживання, та вільним часом.
- ☑ Ринок землі має такі особливості: 1) суб'єкти ринку вступають у відносини під час орендування та остаточного продажу землі; 2) попит на землю визначається граничним доходом від використання земельних ресурсів; 3) пропонування землі є фіксованим і обмеженим наявними земельними площами; 4) ціною ринку землі стає рента від надання землі в користування на обмежений час; 5) ціна землі під час її остаточного продажу залежить від ренти, яку одержував власник ділянки, та від доходу, який можна мати, поклавши отримані від її продажу гроші на банківський депозит, та визначається за формулою

$$P_i = \frac{R}{i} \times 100\%.$$

- ☑ Ринок капіталу характеризується такими особливостями: 1) його функціонування визначається потребою нагромадження капіталу; 2) попит на капітал залежить від його граничної продуктивності; 3) пропонування капіталу визначається вигодами (доходами) кредитора від надання грошей у тимчасове користування боржникові; 4) процент – ціна ринку капіталу – узгоджує інтереси кредитора та позичальника й визначається за формулою

$$i = \frac{B}{K} \times 100\%.$$

- ☑ Об'єктом купівлі-продажу на ринку інформації стає інформаційний продукт, що має такі особливості: 1) у процесі використання його запас не зменшується, 2) у разі збільшення кількості споживачів корисність інформації не втрачається, 3) корисність значної частини інформації більшою мірою, ніж для інших товарів, залежить від часу її одержання, 4) відшкодування витрат на створення багатьох видів інформації значно ускладнено.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Знання про окремі ринки збагачують ваше уявлення про сфери людської діяльності й розширюють можливості вибору майбутньої професії.
- За будь-яких обставин ви станете суб'єктом ринку праці, і тоді знання економічної поведінки суб'єктів цього ринку та особливостей формування заробітної плати вельми стануть вам у пригоді.

Контрольні запитання та завдання

- 1** Що станеться з пропонуванням на ринку праці в кожному з наведених випадків:
- а) у галузі відбувся перехід до технології, що передбачає застосування меншого обсягу живої праці;
 - б) підвищення заробітної плати не гарантує споживачеві задоволення його потреб на вищому рівні;
 - в) під тиском профспілок досягнуто зростання заробітної плати найманих працівників?
- 2** Що станеться з попитом на капітал та його пропонуванням у кожному з наведених випадків:
- а) банки країни знизили норму позичкового процента;
 - б) країна перебуває у фазі економічного піднесення, кількість угод зростає;
 - в) знизилася прибутковість проектів, в які вкладали кошти підприємці-інвестори?

3 Визначте, об'єктом яких ринків є такі ресурси:

- а) патенти на винаходи;
- б) послуги праці юристів;
- в) банківські кредити;
- г) ділянки під забудову;
- г) акції;
- д) предмети споживання;

4 Розв'яжіть задачі.

- A. Визначте позичковий процент, якщо кредитор надав позичку в 4500 грн на рік за умови повернення 5200 грн.
- Б. Яку ренту мав одержувати власник з ділянки землі, проданої за 12 000 грн, якщо банківський процент становить 14%?
- В. Скількох працівників найматиме підприємець, якщо зарплата дорівнює 1500 грн, граничний продукт (дохід) першого працівника становить 1600, другого – 2000, третього – 1700, четвертого – 1200 грн?

Тема 5. Підприємницька діяльність

➤ Після вивчення теми ви знатимете

- які функції виконує підприємець;
- в яких формах існує підприємницька діяльність;
- як між собою пов'язані дохід, витрати та прибуток підприємця;
- чому підприємству потрібні зв'язки з фінансовими установами;
- що таке бізнес-план підприємства.

➤ Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми:

- особливості ринку виробничих ресурсів;
- схема ціноутворення на різних ринках виробничих ресурсів;
- зміст категорії «власність»;
- особливості функціонування ринкової економіки.

5.1. Які функції виконує підприємець

Підприємці – особливі суб'єкти економіки. Існують різні варіанти відповідей на питання про те, у чому полягає ця особливість.

Першим поняття «підприємець» ужив ще на початку XVIII ст. французький банкір *Рене Кантільон*, який вважав визначальними ознаками підприємця керування власною справою та здатність ризикувати для досягнення в ній успіху. На початку XX ст. це уявлення суттєво доповнив видатний австрійський економіст Й. Шумпетер, який наголосив на тому, що підприємець – це *новатор*, рушій науково-технічного прогресу.

Діяльність будь-якого підприємця підпорядкована *меті привласнення прибутку*. Розмір прибутку визначає успіх підприємця.

Розвиток підприємництва приносить суспільству незаперечні вигоди. Вони полягають насамперед у тому, що:

- підприємець може досягати своєї мети, лише якнайповніше задовольняючи потреби споживачів;
- підприємець заінтересований в економічному використанні ресурсів, тому він прагне вдосконалити технології і цим сприяє технічному прогресу;
- підприємець досягає найліпших результатів за умов соціальної і політичної стабільності, тому він заінтересований у партнерських відносинах з урядом, профспілками, споживачами тощо.

Однак, прагнучи одержати якомога більший прибуток, підприємець може вдаватись до різних засобів. Історичний досвід свідчить, що ними можуть бути й такі, що суперечать інтересам суспільства, споживачів та найманих працівників. Тому завжди є актуальним питання про поєднання суперечливих інтересів.

У чому може виявлятися суперечність інтересів?

Приклад 1. Відносно високі ціни деяких товарів спонукають підприємців виробляти продукти з низькою або навіть від'ємною суспільною корисністю, такі як алкогольні напої, тютюнові вироби, відеофільми, що пропагують насильство, неповагу до людей певних національностей або соціальних груп.

Приклад 2. Підприємці можуть бути зацікавлені у збереженні енергозатратних виробництв і технологій, котрі забруднюють довкілля, якщо витрати на очисні споруди і нові технології зменшують прибутковість.

Приклад 3. Підприємці завжди шукають способи мінімізації податкових платежів, хоч податки є джерелом фінансування соціальних програм, загальнодержавних проектів.

Приклад 4. Підприємці для швидшої реалізації продукції чи послуг можуть надавати неправдиву або неповну інформацію про них у рекламі.

Приклад 5. Підприємці можуть вибирати такий спосіб економії на витратах, як погіршення умов праці, зростання її інтенсивності без змін заробітної плати найманих працівників.

У цивілізованих суспільствах знайдено інструменти гармонізації (узгодження) інтересів підприємців, суспільства, споживачів, найманих працівників. Найбільш дієвими інструментами є:

- законодавство, яке, з одного боку, оберігає довкілля, моральне і фізичне здоров'я нації, визначає мінімальну заробітну плату та умови праці, а з другого – захищає приватну власність та виключає надмірний податковий тягар на підприємців;
- діяльність інститутів громадянського суспільства – об'єднань споживачів, захисників довкілля, спілок підприємців, професійних спілок тощо.

Видатні підприємці – організатори, новатори, творчі особистості – є багатством окремих націй і всього світу. Завдяки їм змінюється спосіб життя і спілкування мільйонів людей. Світ на початку XXI ст. був би іншим, якби не діяльність підприємців-засновників зокрема таких фірм, як «Apple» та «Microsoft», «Boeing» та «Samsung».

Великі українські підприємства «Оболонь», «Рошен», «Чумак», «Богдан» та тисячі середніх і малих підприємств, що чесно роблять

свою справу в усій країні, живлять упевненість у тому, що традиція українського підприємництва в її ліпших виявах не втрачена.

5.2. Види підприємницької діяльності та види підприємств

Діяльність підприємця починається з визначення напрямку діяльності та вибору організаційної форми майбутнього підприємства. Від правильності вирішення цих питань залежить успіх майбутньої справи.

Підприємницька діяльність може розпочатись у будь-якій сфері, якщо існує потреба в цій діяльності. За сферами докладання підприємницьких зусиль можна виокремити такі види підприємництва (схема 5.1).

Схема 5.1

Види підприємництва

Пояснення до схеми

- 1. Схема демонструє чотири основні види підприємництва: виробниче, комерційне, посередницьке та фінансове.
- 2. **Виробниче підприємництво** пов'язане з виготовленням різних видів продукції та наданням послуг. Тому його можуть репрезентувати автомобілебудівний завод, хлібопекарня, будівельна фірма, готель, перукарня, освітній заклад.
- 3. **Комерційне підприємництво** здійснюється у сфері реалізації готової продукції. Воно охоплює підприємства оптової та роздрібної торгівлі.
- 4. **Посередницьке підприємництво** має на меті налагодження зв'язків між виробником продукції (послуг) та споживачем. Воно репрезентоване підприємствами, що надають інформацію, створюють рекламу, досліджують ринок, консультують.

- Фінансове підприємництво виконує функції, пов'язані з рухом грошей (кредитів), цінних паперів, страхуванням майна і ризиків. У ньому зайняті банки, страхові компанії, інвестиційні фонди та інші фінансово-кредитні організації.

Людина стає підприємцем, створивши **підприємство**. Кожне підприємство є частиною великого цілого, яке зветься національною економікою. Підприємства можна класифікувати і досліджувати, спираючись на різні ознаки (критерії). Найважливіші критерії класифікації та групування підприємств зображені на схемі 5.2.

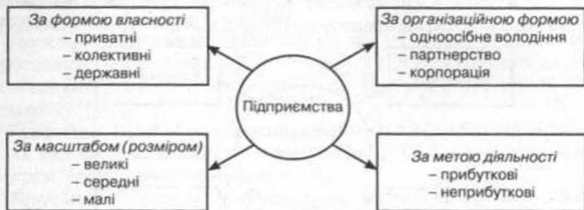

Схема 5.2

Класифікації підприємств за різними ознаками

Пояснення до схеми

- На схемі наведені *чотири ознаки*, за якими кожне підприємство можна віднести до певної групи, а саме: за формою власності, організаційною формою, масштабом, метою діяльності.
- Згадані ознаки можна застосовувати одночасно, і тоді підприємство буде подане як таке, що володіє чотирма ознаками. *Наприклад*, торговельні підприємства найчастіше бувають приватними, одноосібними, малими, прибутковими.

Охарактеризуємо докладніше кожну з виділених груп підприємств.

Підприємства за формою власності. Підприємство може належати одній особі, колективу людей або суспільству, відповідно, вирізняють **приватну, колективну, державну** форми власності. Одна форма власності відрізняється від іншої залежно від такого:

- з яких джерел сформовано майно підприємства;
- у чій інтересах воно використовується;
- кому належатимуть доходи від діяльності підприємства.

Відповіді на ці принципові питання і дають можливість відрізнити підприємство однієї форми власності від підприємства іншої форми так, як це зроблено в табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Підприємства за формами власності	З яких джерел сформовано майно підприємства	У чиїх інтересах використовується майно підприємства	Кому належатимуть доходи від діяльності
Приватне	З приватних доходів	Приватної особи	Приватній особі
Колективне	З колективних доходів	Колективу людей	Колективу
Державне	З державних доходів	Суспільства в цілому	Державі

Формам власності відповідають певні організаційні форми підприємств.

Підприємства за організаційною формою. У найбільш узагальненому вигляді зв'язок між формами власності та організаційними формами підприємств поданий на схемі 5.3.

Форма власності	Організаційні форми підприємств
Приватна	Одноосібне володіння Партнерство Корпорація
Колективна	Виробничі кооперативи Збутові та споживчі кооперативи Кредитні кооперативи (спілки)
Державна	Комунальні підприємства Загальнодержавні підприємства

Схема 5.3

Форми власності та організаційні форми підприємств

Приватна власність є основою ринкової економіки. Особливості її організаційних форм пояснимо на прикладі.

Приклад. Підприємство «Вікно у світ» виникло як **одноосібне володіння** (sole proprietorship). Його власник пан Кириленко започаткував невеликий бізнес з монтажу пластикових вікон в оселях та офісах, вклавши власний капітал – заощадження, нагромаджені з власних доходів. Він найняв чотирьох будівельників, водія вантажівки, а сам

виконував роботу організатора виробництва, приймаючи замовлення, рекламує послуги, та роботу бухгалтера. Як застава за кредит у банку він використав власну квартиру та автомобіль.

Через п'ять років успішної діяльності власник підприємства «Вікно у світ» усвідомив необхідність розширення справи. На переговорах з колегами по бізнесу було ухвалено рішення створити партнерське підприємство, або **товариство** (partnership), з монтажу вікон, дверей, балконних конструкцій. До справи було долучено грошові капітали та засоби виробництва ще двох осіб. Партнери уклали угоду про розподіл функцій, ризиків, доходів та збитків.

Ще через сім років успішної діяльності власники підприємства «Вікно у світ», урахувавши надзвичайно великий попит на житло, ухвалили рішення про розширення справи. Вони вирішили стати засновниками будівельної організації, вибравши як її організаційну форму **корпорацію** (corporation, public company). Після розв'язання всіх юридичних питань було оголошено про продаж акції нового акціонерного товариства. Завдяки продажу акцій було одержано достатньо коштів для придбання нових виробничих потужностей, наймання на роботу додаткових працівників та службовців.

Кожна розглянута нами організаційна форма приватних підприємств: одноосібне володіння, партнерство, корпорація – має переваги та обмеження (недоліки). Вони наведені в табл. 5.2.

Таблиця 5.2

Переваги та обмеження одноосібного володіння, партнерства, корпорації

Переваги	Обмеження (недоліки)
Одноосібне володіння	
<ul style="list-style-type: none"> • Самостійність власника та свобода дій у прийнятті рішень • Простота організації та швидкість утілення управлінських рішень у життя • Висока мобільність, здатність пристосовуватись до потреб клієнтів • Привласнення всього прибутку однією особою та використання податкових пільг, що зазвичай надаються одноосібним володінням як малим підприємствам 	<ul style="list-style-type: none"> • Обмеженість ресурсів під час започаткування справи • Значна кількість функцій, виконуваних однією особою, що може спричинити хибні рішення • Повна одноосібна відповідальність усім майном у разі банкрутства

Переваги	Обмеження (недоліки)
Партнерство	
<ul style="list-style-type: none"> • Розширення джерел фінансування за кошти кількох партнерів • Якісніше управління завдяки розподілу функцій між партнерами • Використання податкових пільг, оскільки прибуток кожного партнера оподатковується як індивідуальний 	<ul style="list-style-type: none"> • Імовірність виникнення суперечностей між партнерами • Відповідальність одного партнера за хибні рішення інших • Необхідність реорганізації підприємства в разі виходу з партнерства одного із засновників
Корпорація	
<ul style="list-style-type: none"> • Значне розширення капіталу за кошти від продажу акцій, а також кредитів банків, зазвичай більш прихильних до великих підприємств • Можливість наймання професійних менеджерів і вища якість управлінських рішень • Немає загрози реорганізації через зміну власників під час продажу ними акцій • Обмежена відповідальність власників акцій, яка не поширюється на їхнє особисте майно 	<ul style="list-style-type: none"> • Власники акцій не беруть участі у поточному управлінні, а функції управління здійснюють наймані менеджери, що може призвести до конфлікту інтересів • Подвійне оподаткування доходів: спочатку як прибутку корпорації, потім – як дивідендів власників акцій

Провідними підприємствами у світі є корпорації, щорічний рейтинг яких оцінюється за такими показниками, як одержаний дохід, прибуток та вартість активів. Серед 20 найбільших 2010 року за рейтингом «Forbes Global 2000» посіли перші три місця: «JPMorgan Chase» (США, банківські послуги), «General Electric» (США, електронна та електротехнічна продукція, полімери), «Exxon Mobil» (видобування та переробка нафти і газу). Перша в рейтингу «JPMorgan» мала такі показники: дохід – 115630 млн дол., прибуток – 11650 млн, активи – 2031990 млн дол. Доходи згаданих компаній зіставні з доходами цілих країн.

Колективна власність існує в організаційній формі кооперативів. Кооператив (cooperative) – це підприємство, яким спільно володіють його члени, зазвичай дрібні виробники (ремісники чи фермери), спо-

живачі, власники невеликих сум грошей тощо. Основною метою діяльності кооперативів є задоволення виробничих, збутових, споживчих потреб та потреб у кредитуванні його членів.

Кооперативи мають такі особливості організації:

- умовою членства в кооперативі є входження в нього зі своїм паєм – грошима, землею, засобами виробництва тощо;
- самоврядування та особиста участь кожного члена у справах кооперативу.

Кооперативи мають як переваги, так і обмеження (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Переваги та обмеження колективної власності

Переваги	Обмеження
<ul style="list-style-type: none"> • Функціонування на демократичних засадах самоврядування • Рівність усіх членів кооперативу • Розподіл доходів на засадах трудового або пайового внеску • Спрощена процедура створення • Користування податковими пільгами, які зазвичай надаються державою 	<ul style="list-style-type: none"> • Необхідність узгодження інтересів усіх членів під час прийняття рішень • Складність точної оцінки трудового внеску у виробничих кооперативах • Відокремлення власності від управління, коли члени кооперативу частину своїх функцій передають правлінню кооперативу

Державні підприємства в ринковій економіці, хоч і фінансуються з бюджету, але змушені здійснювати витрати у межах одержаних доходів. У цьому вони подібні до підприємств інших форм власності. Однак державні підприємства мають і певні особливості:

- їх власниками є місцеві або центральні органи державної влади;
- вони працюють за державними замовленнями, забезпечуються державою початковим капіталом;
- директорів підприємств призначає уряд;
- розподіл доходів і розмір заробітних плат працівників визначаються законами країни.

Загалом державні підприємства відрізняються від інших більшою стабільністю (передбачуваністю) розвитку, але, як правило, вони менш ефективні.

Переваги та недоліки (обмеження) державних підприємств наведені в табл. 5.4.

Таблиця 5.4

Переваги та недоліки (обмеження) державних підприємств

Переваги	Обмеження
<ul style="list-style-type: none"> • Менш залежні від змін ринкової кон'юнктури, тому більш стабільні • Мають більші, ніж інші підприємства, державні джерела фінансування 	<ul style="list-style-type: none"> • Діють поза конкурентною боротьбою, яка спонукає інших підприємців до вищої ефективності, тому є менш ефективними • Функціонують за більш жорсткими правилами, тому є менш мобільними

Підприємства за масштабом (розміром) поділяються на **малі, середні та великі**.

У сучасній економіці співіснують різні за масштабами діяльності підприємства. Чим пояснюється таке співіснування? Є кілька причин:

- По-перше, технологія виробництва різних товарів потребує підприємств різних масштабів. Наприклад, надання стоматологічних послуг чи індивідуальне шиття одягу вигідніше здійснювати на невеликих підприємствах. Натомість для виробництва літаків, автомобілів, залізничних вагонів тощо потрібні підприємства великих масштабів.
- По-друге, різні підприємства мають різні можливості реагувати на мінливий попит споживачів. Менші підприємства здатні реагувати швидше на зміни попиту, великі – повільніше. Водночас великі підприємства мають більші ресурси для здійснення наукових досліджень та впровадження нових технологій, ніж малі та середні.

Існують конкретні параметри (показники), за якими підприємства відносять до малих, середніх та великих. В Україні та в країнах Європи вони збігаються за кількістю зайнятих, але різняться за валовим доходом (оборотом). Порівняльні дані подані в табл. 5.5.

Таблиця 5.5

Параметри, за якими визначають належність підприємств до малих, середніх, великих

Параметри оцінки	Малі підприємства		Середні підприємства		Великі підприємства	
	Європа	Україна	Європа	Україна	Європа	Україна
Зайняті (осіб)	до 50	до 50	від 51 до 250	від 51 до 250	більше ніж 250	більше ніж 250

Параметри оцінки	Малі підприємства		Середні підприємства		Великі підприємства	
	Європа	Україна	Європа	Україна	Європа	Україна
Оборот (валовий дохід)	до 10 млн євро	до 70 млн грн	від 10 до 50 млн євро	від 70 до 100 млн грн	більше 70 млн євро	більше 100 млн грн

Внесок малих, середніх і великих підприємств у забезпечення громадян роботою та у створення продукції в Україні 2009 року можна побачити в табл. 5.6.

Таблиця 5.6

Внесок малих, середніх та великих підприємств України в забезпечення зайнятості та виробництва

Параметри оцінки	Малі підприємства	Середні підприємства	Великі підприємства
Частка підприємств у загальній зайнятості населення, %	19,1	46,7	34,2
Частка підприємств у обсягах продукції	4,4	68,1	27,5

Українські дані свідчать про значне недовикористання можливостей малих підприємств, особливо в зайнятості населення. В європейських країнах їхня частка в зайнятості населення перевищує 50 %.

За метою діяльності підприємства поділяються на **прибуткові** та **неприбуткові**.

Для прибуткових підприємств, які зазвичай є підприємствами приватної власності, мета одержання прибутку стає *першорядною*.

Для неприбуткових підприємств прибуток не є метою діяльності. Але якщо у процесі господарської діяльності їхні доходи перевищують витрати, то різниця цілком повертається у справу з метою її розширення або модернізації.

Цілі діяльності неприбуткових підприємств (організацій) можуть бути різні, а саме:

- для профспілок, творчих спілок письменників, композиторів, художників – захист інтересів певних груп людей;
- для університетів, коледжів, клубів, інтелектуальних об'єднань людей – освіта та просвітницька діяльність;

- для Червоного хреста, товариств милосердя, об'єднань для підтримки людей з обмеженими можливостями – благодійна діяльність;
- для товарних та фондових бірж – упорядкування ринкових відносин та надання їм більш цивілізованих форм.

5.3. Як між собою пов'язані дохід, витрати та прибуток підприємця

У процесі підприємницької діяльності формуються два основні види доходу, а саме:

- валовий дохід, або загальний виторг;
- прибуток підприємця.

На перший погляд будь-яке зростання валового доходу (загального виторгу) є свідченням успішної діяльності підприємця. Але це не так. Адже в підприємницькій діяльності необхідно враховувати витрати на виробництво та реалізацію продукції.

Валовий дохід, або загальний виторг, визначається за формулою

$$TR = P \times Q,$$

де Q – обсяг проданої продукції; P – ціна одиниці продукції.

Валовий прибуток розраховується за формулою

$$Pr = P \times Q - TC = TR - TC,$$

де Pr – прибуток підприємця; TC – загальні витрати на виробництво та реалізацію продукту.

Не весь валовий прибуток залишається підприємцеві, оскільки його частина стягується до державного та місцевих бюджетів у вигляді податків. Прибуток після оподаткування називається **чистим прибутком** і визначається за формулою

$$NPr = Pr - T,$$

де NPr – чистий прибуток; T – податок на прибуток.

Бажання підприємця зробити прибуток максимально великим залежить від витрат. А витрати підприємця мають цікаву властивість змінюватися залежно від того, скільки товарів він виробляє, тобто від масштабів виробництва. Щоб зрозуміти цю залежність, треба розглянути структуру (складники) витрат.

Витрати поділяють на **постійні** та **змінні**. Тому формула загальних витрат має такий вигляд:

$$TC = FC + VC,$$

де TC – загальні витрати; FC – постійні витрати; VC – змінні витрати.

Пояснимо склад постійних та змінних витрат на прикладі.

Приклад. Існує майстерня з виробництва жіночих капелюшків, власником якої є приватний підприємець Черкавський.

До *постійних витрат* підприємства, яке виробляє капелюшки, належать:

- орендна плата за приміщення, в яких розміщена майстерня;
- заробітна плата керівників та обліковців, у нашому випадку – самого власника, який керує справою, та бухгалтера;
- витрати, пов'язані з амортизацією (спрацюванням) устаткування та обладнання, на якому виробляються капелюшки;
- витрати на страхування майна майстерні.

До *змінних витрат* у виробництві капелюшків належать:

- відрядна оплата праці майстринь, які виробляють капелюшки;
- витрати на придбання фетру, тканин, ниток та іншої фурнітури для капелюшків;
- плата за електричну енергію.

Принципова відмінність між постійними та змінними витратами полягає в тому, що постійні витрати не змінюються зі зміною обсягів виробництва, у нашому випадку – зі збільшенням кількості капелюшків. Проте змінні витрати зростають у разі збільшення і скорочуються в разі зменшення цих обсягів.

Ілюструємо розрахунок валового доходу, загальних витрат і прибутку майстерні капелюшків за різних обсягів виробництва. Ринкова ціна за один капелюшок становить 750 грн (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Динаміка доходів, витрат та прибутків у виробництві різної кількості капелюшків

Кількість капелюшків (од.) за місяць – Q	Валовий дохід (за ціни капелюшка 750 грн) – TR	Постійні витрати (грн) – FC	Змінні витрати (грн) – VC	Загальні витрати (грн) – TC	Валовий прибуток (грн) – Pr
10	7500	4000	2000	6000	1500
20	15000	4000	7000	11000	4000

Кількість капелюшків (од.) за місяць – Q	Валовий дохід (за ціни капелюшка у 750 грн) – TR	Постійні витрати (грн) – FC	Змінні витрати (грн) – VC	Загальні витрати (грн) – TC	Валовий прибуток (грн) – Pr
30	22500	4000	11000	15000	7500
40	30000	4000	14000	18000	12000
50	37500	4000	16000	20000	17500
60	45000	4000	23500	27500	17500
70	52500	4000	32000	36000	16500

Пояснення до таблиці

- Усі показники розраховані за раніше наведеними формулами для визначення TR, TC та Pr.
- Найбільший прибуток майстерня може одержати, виробляючи щомісяця або 50, або 60 капелюшків. Тому збільшення обсягів виробництва з 60 до 70 капелюшків виходячи з заінтересованості підприємця зробити свій прибуток максимальним є недоцільним.

Висновок, зроблений на основі даних табл. 5.7, можна перевірити за **законом (правилом) максимізації прибутку підприємства**. Його [закону] зміст полягає в тому, що максимального прибутку підприємство досягає за певних оптимальних обсягів виробництва, а саме тоді, коли додержується тотожність

$$MC = MR,$$

де MC – граничні витрати; MR – граничний виторг.

Граничними називають **витрати**, пов'язані зі створенням однієї додаткової одиниці продукції, а **граничним виторгом** – дохід, пов'язаний із продажем додаткової одиниці продукції.

Приклад. Проілюструємо закон максимізації прибутку та розрахунок граничних витрат і виторгу, аналізуючи далі діяльність майстерні з виробництва капелюшків. Припустимо, що додаткова одиниця виробництва і продажу – це не один капелюшок, а партія їх у 10 одиниць (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Визначення оптимальних обсягів виробництва

Партії з десяти капелюшків	Загальні витрати (ТС)	Граничні витрати (МС)	Граничний виборг (TR)
Перша	6000	6000	7500
Друга	11 000	5000	7500
Третя	15 000	4000	7500
Четверта	18 000	3000	7500
П'ята	20 000	2000	7500
Шоста	27 500	7500	7500
Сьома	36 000	11 000	7500

 Пояснення до таблиці

- 1. Граничні витрати на виробництво кожної додаткової партії капелюшків (третій стовпчик) розраховуються як різниця між загальними витратами на виробництво кожної наступної і кожної попередньої партії. Якщо йдеться, приміром, про п'яту партію капелюшків, то $MC = 20\ 000 - 18\ 000 = 2000$.
- 2. Граничні витрати до виробництва п'ятої партії капелюшків скорочувалися, а з шостої – почали збільшуватися.
- 3. Оптимальним є виробництво шостої партії, або 60 капелюшків, оскільки саме за такого обсягу виробництва граничні витрати зрівнялися з граничним виборгом: $MC = MR$.

Крім абсолютного, поданого у грошовому вимірі, показника прибутку, для оцінки діяльності підприємств використовують і відносний показник прибутковості, або рентабельності. Його розраховують як співвідношення між прибутком і витратами:

$$Pr' = \frac{Pr}{TC} \times 100\ %.$$

Прибутковість (рентабельність) показує, який прибуток одержано на одиницю витрат.

Приклад. Обчислимо рентабельність у разі створення 60 капелюшків, для якої за даними табл. 5.6 прибуток становить 17 500, а загальні витрати 27 500: $Pr' = \frac{17500}{27500} \times 100\ % = 63,6\ %$.

Одержаний показник означає, що на кожну гривню витрат підприємець Черкавський одержав майже 64 коп. прибутку. Це дуже високий показник, оскільки нормальною вважається рентабельність на рівні 15–30 %.

Підприємець може впливати на прибуток і на прибутковість (рентабельність), не тільки знаходячи оптимальні (найліпші з можливих) обсяги випуску, але й використовуючи інші можливості, серед яких є й такі:

- ефективно (ощадливе) використання всіх виробничих ресурсів;
- вища технічна озброєність праці;
- реалізація технічних та організаційних нововведень;
- більш досконале знання ринку.

5.4. Чому підприємству потрібні зв'язки з фінансовими установами

Якби підприємці користувалися лише власними ресурсами для створення і розширення підприємств, то це б значно гальмувало розвиток економіки. Усі ресурси, якими може скористатися підприємець, поділяються на внутрішні (власні) та зовнішні (схема 5.4).

Схема 5.4

Фінансові ресурси підприємства

Пояснення до схеми

Власними (внутрішніми) ресурсами підприємства є **прибуток** та амортизаційні відрахування. Частина прибутку повертається у виробництво у вигляді коштів на розширення і модернізацію виробництва. **Амортизаційні відрахування** підприємства, які нагрома-

- джуються на спеціальних рахунках у процесі використання і спрацювання устаткування, обладнання, машин, механізмів, пізніше використовуються для придбання нових засобів виробництва.
- ☐ **Зовнішніми ресурсами** для підприємства можуть бути банківські кредити, кошти від продажу акцій, якщо підприємство є корпоративним (акціонерним), або облігацій, державні субсидії та лізинг.
 - ☐ **Короткострокові** (до одного року) **кредити** надаються банками для фінансування поточних витрат: придбання сировини чи матеріалів, виплати зарплати. Довгострокові ж кредити використовуються для придбання будівель, споруд, устаткування, здійснення технічних нововведень. Плата за довгострокові кредити є вищою, ніж за короткострокові.
 - ☐ Продаючи акції, підприємство одержує додаткові кошти, але власники акцій стають власниками (акціонерами) підприємства. Продаючи облігації, підприємство також одержує додаткові кошти, стаючи боржником, і бере на себе зобов'язання сплатити покупцеві облігації не тільки її вартість, а й проценти після закінчення терміну позики.
 - ☐ Державні субсидії надаються підприємствам у виняткових випадках з державного бюджету з метою підтримки певних галузей або виробництв. У багатьох країнах ними користуються вугільні шахти та фермерські господарства.
 - ☐ **Лізинг** є особливим джерелом фінансових ресурсів підприємства, що одночасно поєднує в собі і кредитне зобов'язання, і оренду. Він передбачає довгострокове використання дорогого обладнання, транспортних засобів, устаткування, які підприємство не могло б придбати в інший спосіб. При цьому вартість цих засобів виробництва відшкодовується частинами, через включення у вартість виготовленої продукції. Це джерело фінансування відкриває нові можливості для розвитку малого та середнього бізнесу, якщо інші джерела фінансування виявляються недоступними.

5.5. Що таке бізнес-план

Кожне підприємство є організацією, що потребує **управління**. Ідеться про управління:

- виробництвом;
- фінансовими ресурсами;
- персоналом;
- збутом продукції.

Для кожного з наведених елементів управління потрібні спеціальні знання, а функції управління виконуються працівниками певної кваліфікації. Виробництво контролюють інженери та технологи, фінанси – фінансові менеджери, бухгалтери та аудиторі, персонал – фахівці з кадрових питань, збут – спеціалісти з продажу, маркетингологи. Для того ж щоб підприємство функціонувало як єдине ціле, необхідно налагодити співпрацю його підрозділів, підпорядкувавши їхню діяльність спільній меті. Бізнес-план виконує саме таку об'єднану функцію.

Бізнес-план підприємства складається за узвичаєною формою, спрощений зразок якої подано далі. У ньому формулюється зміст певної бізнес-ідеї, пояснюються її переваги, реалістичність утілення, очікувані економічні та фінансові результати, розглядаються можливі ризики.

Приклад. Нехай ідеться про проект побудови майданчика дитячих атракціонів у новому мікрорайоні великого міста. Яким би мав бути зміст основних розділів бізнес-плану? Відповідь ви знайдете в табл. 5.9.

Таблиця 5.9

Зміст основних розділів бізнес-плану

Назва розділу бізнес-плану	Зміст розділу
I. Ідея бізнесу	<i>Обґрунтування потреби в організації дозвілля дітей та підлітків</i> Доведення того, що подібні послуги допомагають вирішувати проблему ефективного (з вигодою для здоров'я дітей та підлітків) дозвілля під наглядом дорослих та зменшують витрати району (міста) на подолання негативних наслідків дій підлітків, позбавлених можливості змістовно проводити вільний час
II. Графік реалізації проекту	<i>Терміни здійснення окремих видів робіт на відкриття майданчика атракціонів</i>
III. Цілі бізнесу	<i>Визначення мети реалізації проекту для підприємства.</i> Ними можуть бути: опанування певної частини ринку розваг, досягнення певних обсягів виробництва послуг тощо
IV. Результати дослідження ринку	<i>Визначення потенційних споживачів послуг – дітей та підлітків (можливі їх кількість, вік, уподобання)</i> <i>Дослідження конкурентів</i> , якими можуть розглядатись організації, що надають альтернативні послуги у сфері організації дозвілля дітей та підлітків, а саме спортивні, комп'ютерні клуби, кінотеатри тощо

Назва розділу бізнес-плану	Зміст розділу
V. Оцінка витрат	<i>Розрахунок усіх витрат, які необхідні для зведення споруд, придбання атракціонів, озеленення територій тощо.</i>
VI. Формування ціни	<i>Здійснюється на основі оцінки витрат та аналізу цін на альтернативні послуги з організації дозвілля інших підприємств</i>
VII. Оцінка можливої прибутковості проекту	<i>Визначення очікуваного прибутку та врахування впливу на прибутковість проекту ризиків цієї сфери діяльності, можливостей використання податкових пільг тощо</i>

Підсумки теми

- ☑ Підприємництво – самостійна, ініціативна діяльність, що передбачає нововведення і ризик та спрямована на одержання прибутку. Така спрямованість може породжувати суперечність інтересів між підприємцями, з одного боку, та суспільством, споживачами і найманими працівниками – з другого. Для розв'язання суперечностей використовується такий засіб, як законодавство, що визначає правила діяльності підприємців, самоврядних організацій виробників, споживачів тощо.
- ☑ За сферами реалізації підприємництво може бути виробничим, комерційним, посередницьким і фінансовим. Підприємства можуть класифікуватись і за іншими критеріями: формами власності, організаційними формами, масштабами (розміром), метою діяльності.
- ☑ У процесі підприємницької діяльності формуються два основні види доходу: валовий дохід (загальний виторг) та прибуток підприємця. Рівень прибутку залежить від витрат. Витрати поділяють на постійні та змінні. Особливим видом витрат є граничні витрати, пов'язані зі створенням додаткової одиниці продукту в результаті розширення виробництва.
- ☑ Максимізація прибутку досягається за обсягів виробництва, коли граничні витрати збігаються з граничним виторгом, а саме коли $MC = MR$.

- ☑ Для оцінки діяльності підприємств використовують показник прибутковості, або рентабельності. Його розраховують як співвідношення між прибутком та витратами за формулою $Pr' = \frac{Pr}{TC} \times 100\%$.
- ☑ Фінансові ресурси підприємства складаються з внутрішніх (прибуток та амортизаційні відрахування) та зовнішніх (банківські кредити, надходження від продажу цінних паперів, державні субсидії, лізинг).
- ☑ Сучасним засобом управління підприємством є розробка та реалізація бізнес-плану, що охоплює такі розділи: ідея бізнесу, графік реалізації проекту, цілі бізнесу, результати дослідження ринку, оцінка витрат, формування ціни, оцінка можливої прибутковості проекту.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Ця тема формує навички визначення витрат та порівняння їх з доходами від будь-якої справи; допомагає подолати в собі суто «споживацьке» ставлення до навколишнього світу та зрозуміти необхідність ощадливості, одним з виявів якої є спрямування частини доходів на заощадження та нагромадження.
- Ви зможете приймати обґрунтовані рішення, вибираючи організаційну форму та масштаб підприємства в разі започаткування власного бізнесу в майбутньому. Також ви будете добре розуміти зміст діяльності кооперативів, державних підприємств, неприбуткових організацій, з якими обов'язково матимете справу в дорослому житті.

Контрольні запитання та завдання

- 1 Уявіть, що ваше власне майно (будинок, земельна ділянка, автомобіль, твори мистецтва тощо) оцінюється у 150 тис. грн. До того ж ви маєте капітал у 50 тис. грн, з яких 30 тис. вклали в одноосібне володіння, на 10 тис. придбали акції, а 10 тис. поклали у банк. Що станеться з вашим майном та капіталом, якщо:
 - а) збанкрутує ваше одноосібне підприємство;
 - б) збанкрутує корпорація, акції якої ви придбали?

- 2** Уявіть, що ви консультуєте трьох людей, які характеризуються так:
- перший розпоряджається великим особистим капіталом, але не схильний до ризику;
 - другий має перспективну ідею, але не володіє коштами і не має організаційного досвіду;
 - третій володіє незначним капіталом, але досить ініціативний і понад усе цінує незалежність.

Участь у якій з форм підприємства ви порадили б кожному з них і чому?

- 3** Якого розміру та якої організаційної форми доцільно зробити підприємство, що здійснює таку діяльність:
- виробляє залізничні вагони;
 - створює музичні кліпи;
 - надає юридичні послуги;
 - видає книжки і листівки?

Обґрунтуйте свою відповідь.

- 4** Чим може приваблювати (або відштовхувати) благодійна діяльність? Скористайтеся наведеними далі відповідями та спробуйте продовжити їх перелік:
- а) благодійництво є ефективним способом вкладання коштів для підприємців, що усвідомлюють залежність між розвитком бізнесу і розвитком суспільства;
 - б) благодійницька діяльність спричиняє те, що одна частина суспільства паразитує за кошт іншої;
 - в) благодійництво дає можливість досягти успіху тим, хто не має коштів, але має талант;
 - г) результатом благодійницької діяльності стає втрата частиною суспільства здатності й бажання активно працювати, боротися за гідне існування.

- 5** Розв'яжіть задачу.

Фірма реалізувала 8000 одиниць товару по 500 грн за одну одиницю. Постійні витрати на виробництво продукції становлять 2000 грн. Змінні витрати – 10 грн на кожний виріб. Визначте валовий прибуток фірми. Яким буде чистий прибуток фірми, якщо податок на прибуток та інші платежі до бюджету становлять 40%?

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА ЯК ЦІЛЕ

Тема 6. Загальні результати національного виробництва

☞ Після вивчення теми ви знатимете

- ☞ що таке національне багатство;
- ☞ з чого складаються та як між собою пов'язані сукупні доходи та витрати в національній економіці;
- ☞ як визначається обсяг узагальнювального показника національного виробництва – валового внутрішнього продукту (ВВП);
- ☞ чому важливо оцінювати продукт національної економіки не в номінальних, а в реальних показниках.

☞ Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми

- ☞ перелік основних суб'єктів економічних відносин;
- ☞ особливості формування доходів у ринковій економіці;
- ☞ структура виробничих витрат;
- ☞ зміст поняття «капітал».

6.1. Що таке національне багатство

Економіка може вивчатися на рівні окремого суб'єкта – домашнього господарства, підприємства, а може аналізуватись і на рівні всього національного господарства країни. Перший підхід до вивчення економіки називається **мікроекономічним**, а другий – **макроекономічним**.

У цій та наступних темах буде використано саме макроекономічний підхід до пояснення економіки.

Перше, що характеризує національну економіку, – це її **національне багатство**.

Обсяг і структура національного багатства *визначають потенціал усієї економіки*. Потенціал – це здатність економіки виробляти речі та послуги, задовольняти потреби власних громадян, іноземців, які купують вітчизняні товари, та конкурувати з економіками інших країн на зовнішніх ринках.

У структурі національного багатства країн світу, визначеній за методикою Світового банку, виокремлюють три основні елементи (складники). Кількісне їх співвідношення, що склалося наприкінці ХХ століття, ілюструє схема 6.1.

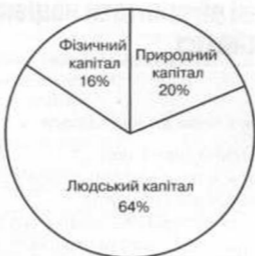

Схема 6.1

Структура національного багатства

Пояснення до схеми

- Основними елементами національного багатства будь-якої країни є людський, природний та фізичний капітал.
- За даними Світового банку середня для 192 аналізованих країн світу частка *людського капіталу* в структурі національного багатства наприкінці ХХ ст. становила 64%. Частка *природного капіталу* (природних ресурсів, залучених до виробничої діяльності) досягла 20%, *фізичного капіталу* – 16%. Для окремих розвинених країн, таких як Франція, Швейцарія, частка людського капіталу в структурі національного багатства є ще вищою і наближається до 80%.

Дані Світового банку про структуру національного багатства розвинених країн переконливо свідчать, що основним складником і передумовою успіху в досягненні добробуту власних громадян та гідного місця у світі є людський капітал. Його відтворення та нагромадження має бути основною турботою і урядів країн, і окремих громадян.

6.2. З чого складаються та як між собою пов'язані сукупні доходи та сукупні витрати в національній економіці

Наявність економічного потенціалу – національного багатства країни – є необхідною, але не достатньою умовою для нормального функціонування економіки як єдиного цілого. Однією з таких умов стає відповідність (баланс) сукупних доходів та сукупних витрат.

Доходи, так само як і витрати, мають не тільки окремі економічні суб'єкти, а й економіки в цілому. Доходи і витрати в межах усієї економіки називають **сукупними**. Саме вони виявляють те, що економіка є єдиним цілим.

Важливість досягнення відповідності (балансу) сукупних доходів та сукупних витрат пояснимо на прикладі.

Приклад. Нехай для спрощення пояснення вся економіка країни обмежується виробництвом одного товару – цукру. Єдиний ресурс, який використовується для його виробництва, – це праця. А відносини в економіці складаються лише між двома економічними суб'єктами – домашніми господарствами та підприємцями-виробниками. Економічний кругообіг для такої економіки ілюструє схема 6.2.

Схема 6.2

Взаємозв'язок сукупних доходів і сукупних витрат для економіки з одним товаром і одним ресурсом

Пояснення до схеми

Оскільки в уявній спрощеній економіці є лише один ресурс – праця, то всі сукупні доходи зводяться тільки до зарплати. А виробництво лише одного товару, що призначений для споживання, – цукру, обмежує всі витрати тільки споживчими.

Для нормального функціонування економіки необхідно, щоб у результаті змін у доходах відбувалися відповідні зміни у витратах, і навпаки, унаслідок змін витрат змінювалися доходи. У разі недодержання цієї вимоги у роботі економіки як єдиного організму виникають порушення.

- Якщо виробники цукру, бажаючи зменшити витрати, занижать зарплату, то наслідком такої дії буде те, що на придбання виробленого цукру бракуватиме доходів споживачів. Тому частина цукру залишиться нереалізованою.
- Якщо, навпаки, домашні господарства домоглися б необґрунтованого підвищення зарплати без відповідного збільшення продуктивності праці, то бракуватиме цукру для задоволення потреб споживачів, доходи яких зросли.

Отже, відповідність між доходами і витратами на макроекономічному, або загальноекономічному, рівні є важливою, тому що вона гарантує:

- реалізацію всього створеного продукту;
- задоволення попиту всіх власників доходів.

Усвідомивши необхідність балансу сукупних доходів і сукупних витрат, розглянемо їхню структуру та спосіб взаємозв'язку. Для цього візьмемо до уваги те, що в реальній економіці між собою взаємодіють не тільки підприємці й домашні господарства, а й держава та іноземні економічні суб'єкти (схема 6.3).

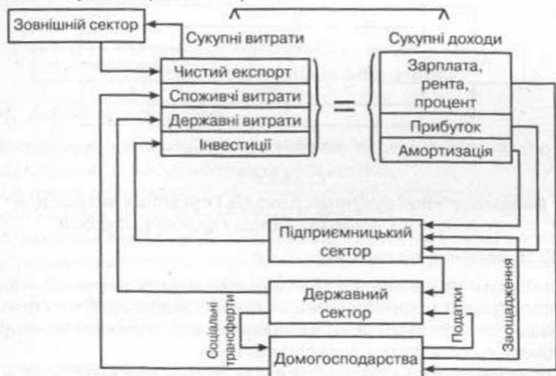

Схема 6.3

Взаємозв'язок сукупних доходів та сукупних витрат у національній економіці

Пояснення до схеми

- Стрілки на схемі показують основні економічні потоки, якими рухаються доходи та витрати у взаємовідносинах чотирьох економічних суб'єктів, а саме:
- домашніх господарств;
 - підприємців;
 - держави (уряду);
 - іноземних споживачів вітчизняної експортованої продукції й виробників продукції, імпортованої в країну.
- Елементами сукупних доходів є:
- заробітна плата – дохід найманих працівників (W);
 - рента – дохід власників землі (R);
 - процент – дохід власників фінансового капіталу (i);
 - прибуток – дохід підприємців (Pr);
 - амортизація – кошти, нагромаджені підприємцями для відшкодування спрацьованих засобів виробництва (Am).
- Елементами сукупних витрат у національній економіці стають:
- споживчі витрати домашніх господарств (C);
 - витрати держави на закупівлю товарів, послуг та на інвестиції у державний сектор економіки (G);
 - інвестиційні витрати підприємців (інвестиції) у відновлення та нагромадження капіталу (I);
 - чистий експорт – витрати, пов'язані з торгівлею товарами та послугами на зовнішніх ринках (NX).
- З урахуванням структури сукупних доходів та витрат їх відповідність може бути відображена формулою

$$\underbrace{W + R + i + Pr + Am}_{\text{сукупні доходи}} = \underbrace{C + I + G + NX}_{\text{сукупні витрати}}$$

- Нормальне перетворення сукупних доходів у сукупні витрати здійснюється за таких додаткових умов:
- домашні господарства роблять заощадження, а заощаджені кошти перетворюються на інвестиції підприємців завдяки діяльності банків, тому формула для визначення інвестиційних витрат є такою:

$$I = Am + S,$$

де S – заощадження;

- держава одержує доходи у вигляді податків і виплачує соціальні трансферти (допомогу малозабезпеченим громадянам), тому формула для визначення державних витрат має такий вигляд:

$$G = T - TR,$$

де TR – соціальні трансферти;

- інші країни не тільки купують наші товари, а й продають нам свої, тому для оцінки загальних витрат, пов'язаних із зовнішньоекономічною діяльністю, або з чистим експортом, використовують таку формулу:

$$NX = Ex - Im,$$

де Ex – експорт, Im – імпорт.

Порушення хоча б одного співвідношення, відображеного наведеними рівняннями, тягне за собою порушення інших співвідношень та втрату загальної рівноваги та стабільності економіки.

6.3. Як визначається обсяг узагальнювального показника національного виробництва – валового внутрішнього продукту (ВВП)

Основні узагальнювальні показники результатів національного виробництва в усіх країнах світу сьогодні визначають за особливою методикою – Системою національних рахунків, ухваленою ООН 1993 р. Як основні показники, що характеризують загальний стан економіки, використовують валовий внутрішній продукт (ВВП) та валовий національний дохід (ВНД).

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це сукупна ринкова вартість усього обсягу речей та послуг, вироблених в економіці країни за рік і придатних для кінцевого використання.

У наведеному визначенні відображено три суттєві особливості ВВП:

- 1) щоб стати частиною ВВП, речі та послуги мають бути не тільки створені, а й реалізовані на ринку, набувши ринкової вартості;
- 2) виробництво і продаж продукції мають відбутись у межах одного року;
- 3) ВВП охоплює лише продукцію, придатну для кінцевого використання, і не охоплює ту, що призначена для проміжного використання (споживання).

Для пояснення відмінностей між продукцією для кінцевого і проміжного споживання скористаємося прикладом.

Приклад. Фермер продав мірошникові зерно за 100 тис. грн. Мірошник змолв зерно і продав борошно за 125 тис. грн. Борошно

купила кондитерська фабрика, яка виробила тістечка і продала їх на ринку за 200 тис. грн.

Кінцева продукція – це тістечка, ринкова вартість яких становить 200 тис. грн. Саме ці 200 тис. грн і мають бути враховані у ВВП.

Проміжна продукція – це зерно та борошно, використані для створення кінцевої продукції – тістечок.

Якби ми визначали ВВП, долучивши до нього ринкову вартість зерна та борошна, то необґрунтовано завищили б його обсяг на 225 тис. грн.

Той самий правильний результат розрахунку ВВП ми могли б дістати й іншим способом – склавши вартість, яку додав кожний виробник (так звану *додану вартість*) на своєму етапі створення кінцевого продукту.

Фермер додав 100 тис. грн, мірошник – 25 тис. грн ($125 - 100 = 25$), кондитерська фабрика – 75 тис. грн ($200 - 125 = 75$).

Разом фермер, мірошник та кондитери створили нову (додану) вартість саме в обсязі 200 тис. грн ($100 + 25 + 75 = 200$), що збігається з ціною кінцевого продукту – проданих тістечок.

Наведений нами спрощений приклад розкриває економічний зміст валового внутрішнього продукту, але не пояснює, як розраховується ВВП в реальній економіці. А в реальній економіці ВВП визначається трьома способами (методами), кожному з яких відповідає своя формула для розрахунку. Важливо те, що результати розрахунку ВВП за всіма способами мають збігатися. Адже саме це дає підстави впевнитись у тому, що розрахунки були правильні.

Формули і назви способів (методів) розрахунку ВВП наведемо на схемі 6.4.

Валовий внутрішній продукт		
За доходами	За витратами	За сумою доданих вартостей у окремих галузях
W + Валовий прибуток, Змішаний дохід + (Податки – Субсидії)	C + I + G + NX	Σ доданих вартостей

Схема 6.4

Способи розрахунку ВВП

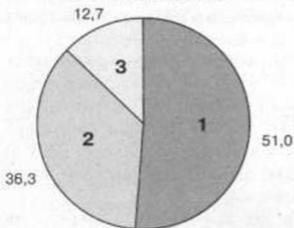
Пояснення до схеми

- У розрахунку ВВП за доходами зважають на три елементи доходів:
- заробітну плату найманих працівників;

- валовий прибуток, змішаний дохід, що охоплює проценти, прибутки, ренту, амортизацію;
 - дохід держави, який є різницею між одержаними податками та сплаченими громадянам субсидіями (допомогою).
- У розрахунку ВВП *за витратами* беруть до уваги споживчі (С), інвестиційні (І), державні (G) витрати та чистий експорт (NX).
- Розрахунок ВВП за сумою доданих вартостей передбачає визначення суми нових вартостей, створених у всіх галузях національної економіки – промисловості, сільському господарстві, будівництві, освіті тощо.

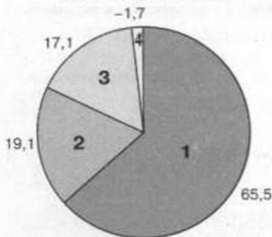
Для оцінки внеску окремих елементів у створення ВВП аналізують і порівнюють конкретні статистичні дані. На схемі 6.5 наведемо структуру ВВП України за трьома способами розрахунку.

ВВП за доходами

- 1 – Оплата праці найманих працівників
- 2 – Валовий прибуток, змішаний дохід
- 3 – Податки за винятком субсидій

ВВП за витратами

- 1 – Споживання приватне
- 2 – Споживання державне
- 3 – Валове нагромадження
- 4 – Чистий експорт товарів і послуг

ВВП за доданою вартістю

Схема 6.5

Структура ВВП України 2009 р. за доходами, за витратами та за доданою вартістю

Пояснення до схеми

- Колові діаграми віддзеркалюють структуру ВВП України 2009 року з урахуванням трьох способів розрахунку ВВП – за доходами, за витратами та за доданою вартістю.
- Особливості структури українського ВВП можна визначити, порівнявши її, наприклад, зі структурою ВВП розвинених країн. Такі порівняння дають підстави для висновку про: а) відносно низьку частку зарплати (у визначенні ВВП за доходами), б) відносно меншу, ніж в інших країнах, частку приватного споживання (у визначенні ВВП за витратами), в) незначну частку видів діяльності, що формують сферу послуг, а саме освіти, охорони здоров'я (у розрахунку ВВП за доданою вартістю).

У показнику ВВП ураховані не всі зв'язки національної економіки з іншими країнами, а лише зовнішня торгівля товарами та послугами. Баланс цієї торгівлі – співвідношення експорту та імпорту – відображає чистий експорт. Як уже зазначалося, саме чистий експорт є елементом (складником) у розрахунку ВВП за витратами.

Інший показник для оцінки результатів національного виробництва, передбачений Системою національних рахунків, – **валовий національний дохід** (ВНД) – ураховує й інші зв'язки, що складаються між країнами.

У ньому відображається й баланс (різниця) доходів, одержаних громадянами країни за кордоном, та доходів, сплачених іноземцям.

Для розрахунку ВНД послуговуються такою формулою:

$$\text{ВНД} = C + I + G + \text{NX} + \text{NI} = \text{ВВП} + \text{NI},$$

де NI – чисті факторні доходи, які є різницею між доходами, одержаними з-за кордону у вигляді випланих громадянам заробітної плати, прибутків, процентів на капітал тощо, та подібними доходами, сплаченими в національній економіці іноземцям.

З формули випливає, що ВНД лише тоді перевищуватиме ВВП, коли вітчизняні громадяни будуть одержувати за кордоном більші доходи, ніж іноземці в національній економіці.

6.4. Чому важливо оцінювати продукт національної економіки не в номінальних, а в реальних показниках

Оцінка в **номінальних показниках** – це вимірювання в поточних цінах.

Реальні показники маємо тоді, коли вплив змінюваних поточних цін унеможливується. Для цього показники вимірюють у незмінних цінах.

Пояснимо відмінність номінальних та реальних показників на прикладі.

Приклад. ВВП України 2008 року, виміряний у поточних цінах (цінах 2008 р.), становив 949 864 млн грн, а 2007 року ВВП був 720 731 млн грн. Порівняння двох номінальних показників приводить до вельми оптимістичних висновків про зростання ВВП України 2008 року майже на 30%. На жаль, такий оптимізм невиправданий, бо не було враховано те, що показник номінального ВВП 2008 року зріс в основному в результаті підвищення цін. Ціни 2008 року зросли більше ніж на 25%. Зростання ж реального ВВП, яке виявляється у додатково створених речах та послугах, становило лише 2,4%.

Для розрахунку реального ВВП з використанням даних номінального ВВП треба знати показник зміни цін у конкретному періоді часу. Формула для розрахунку така:

$$\text{ВВП}^r = \frac{\text{ВВП}^n}{P}$$

де ВВП^r – реальний ВВП, ВВП^n – номінальний ВВП, P – показник зміни загального рівня цін*.

* За макроекономічного підходу до економіки заведено розуміти P як загальний рівень цін, властивий усій економіці, на відміну від P як ринкової ціни окремого товару.

Обчислимо реальний ВВП 2008 року з використанням *індексу споживчих цін* (ІСЦ). Цього року індекс споживчих цін становив 1,252, тобто $P = 1,252$, що означає зростання цін на споживчі товари на 25,2%:

$$\text{ВВП}_{2008}^r = \frac{950\,864}{1,252} = 758\,677.$$

Одержаний показник реального ВВП України 2008 року в обсязі 758 677 млн грн суттєво відрізняється від номінального ВВП у 949 864 млн грн. Ця відмінність підтверджує важливість розмежування номінальних та реальних показників.

Зауважимо, що для оцінки економічного зростання використовують саме показники реального ВВП.

ВВП є одним з основних показників, які використовуються для міжнародних порівнянь та визначень рейтингу (місця) країни серед інших країн світу. При цьому для об'єктивності порівнюють не власне обсяги ВВП, а ВВП на одного громадянина або на одного працюючого. Оскільки в різних країнах використовують власні національні валюти, то для співвідносності показників здійснюють перерахунки в доларах США – валюті найсильнішої економіки світу. Причому перерахунок відбувається не за курсом валютних обмінників, а за здатністю визначеної суми національних грошей перетворитись у певний набір товарів та послуг, тобто за паритетом купівельної спроможності.

Деякі висновки про ситуацію в українській економіці можна зробити на основі даних про обсяги ВВП на душу населення в різних країнах (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Показники ВВП на душу населення 2010 р.

Регіони та окремі країни	ВВП на душу населення (тис. дол. США за паритетом купівельної спроможності)
Розвинені країни	38,7
США	49,4
Країни Євросоюзу (ЄС-27)	29,2
Німеччина	32,0

Регіони та окремі країни	ВВП на душу населення (тис. дол. США за паритетом купівельної спроможності)
Країни СНД	11,1
Росія	15,0
Україна	9,5

Пояснення до таблиці

- За даними про обсяги ВВП на душу населення можна зробити висновок про суттєве відставання української економіки не тільки від розвинених країн світу (у 4 рази) та від країн Євросоюзу (у 3 рази), а й від країн СНД.
- У рейтингу країн, оцінених за Індексом людського розвитку, який, серед іншого, ураховує й виробництво ВВП на душу населення, Україна посідала лише 77-ме місце у світі.

Підсумки теми

- Функціонування національної економіки як єдиного цілого забезпечується досягненням відповідності сукупних доходів і витрат, сукупних попиту і пропонування.
- Елементами сукупних доходів є заробітна плата, процент, рента, прибутки підприємницького сектору й амортизація; елементами сукупних витрат – споживчі витрати, інвестиційні витрати підприємств, державні витрати та чистий експорт. Для відображення відповідності сукупних доходів та сукупних витрат використовують формулу

$$W + R + i + Pr + Am = C + I + G + NX.$$

- Узагальнювальними показниками результатів національної економіки за методикою Системи національних рахунків є валовий внутрішній продукт (ВВП) та валовий національний дохід (ВНД). Зв'язок між ними відбиває рівняння

$$\text{ВНД} = \text{ВВП} + \text{NI}$$

- ВВП можна розраховувати трьома способами: за доходами, за витратами, за сумою доданих вартостей з використанням таких формул:

$$\text{ВВП} = W + \text{Валовий прибуток, Змішаний дохід} + \\ + (\text{Податки} - \text{Субсидії});$$

$$\text{ВВП} = C + I + G + \text{NX};$$

$$\text{ВВП} = \sum \text{доданих вартостей.}$$

- ☑ Оцінка економічного зростання та зіставлення економічних досягнень різних країн здійснюються з використанням реальних показників ВВП. Для визначення реального ВВП номінальний ВВП коригується з урахуванням зміни цін за формулою:

$$\text{ВВП}^r = \frac{\text{ВВП}^n}{P}.$$

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Розуміння національної економіки як цілого допоможе усвідомити власне місце в її складному механізмі, свою належність до макроекономічних процесів. Після вивчення теми ви зможете зі знанням справи пояснити свою участь у формуванні сукупних доходів і витрат, свою роль у формуванні сукупного попиту і пропонування. Саме в такий спосіб формується відчуття належності до спільноти, що зветься суспільством.
- Знання про зміст та особливості розрахунку ВВП та ВНД допоможуть у користуванні статистичними довідниками. Ви зможете самостійно розраховувати показники ВВП на душу населення та на одного зайнятого в різні роки, відстежувати зміни цих показників та виявляти зміни у структурі ВВП за доходами, за витратами та за доданою вартістю, створеною в окремих галузях.

Контрольні запитання та завдання

- 1 Поясніть, керуючись наведеною на початку теми схемою кругообігу, чим відрізняються:
 - а) прибутки підприємців та інвестиції підприємців;
 - б) доходи домогосподарств та їхні споживчі витрати;
 - в) державні витрати та податки, які одержує держава.
- 2 Проаналізуйте дві ситуації та дайте відповіді на запитання, керуючись схемою взаємозв'язку сукупних доходів та сукупних витрат.

Держава вилучила через податки 40% доходів домогосподарств. Чи означає це, що сукупні споживчі витрати домогоспо-

дарств зменшилися на 40%? Що необхідно знати додатково, щоб визначити, як зміняться споживчі витрати?

Заощадження домашніх господарств збільшилися на 15%. Чи означає це, що так само на 15% зростуть інвестиції підприємців? Що треба знати додатково, щоб визначити, як зміняться інвестиційні витрати?

- 3** ВВП країни становив 4862 грош. од., споживчі витрати – 3226, інвестиції – 765, а державні витрати – 935 грош. од. Чому дорівнює чистий експорт? Яка його частка у ВВП? Що означає від'ємне значення чистого експорту?
- 4** ВВП країни становить 1112 грош. од. Яку частку ВВП у процентах становлять споживчі витрати, якщо сумарна величина державних витрат, інвестицій та чистого експорту дорівнює 524?
- 5** Елементи ВВП України за витратами у 1997 та 2010 роках наведені в таблиці:

Структура ВВП України за витратами

Витрати (млн гривень)	1997 р.	2010 р.
Приватне споживання	53 869	684 997
Державне споживання	22 329	201 408
Валові інвестиції	20 073	185 673
Чистий експорт	-2856	-22 029

Скориставшись даними таблиці:

- а) визначте структуру ВВП – частки окремих елементів у ВВП країни у процентах;
- б) сформулюйте, які зміни відбулись у структурі ВВП за кожним з чотирьох структурних елементів за аналізований період.

Тема 7. Економічні коливання, безробіття та інфляція

🔗 Після вивчення теми ви знатимете

- ⇒ чому в економіці відбувається чергування піднесення та спадів;
- ⇒ якими бувають цикли;
- ⇒ які причини та наслідки для економіки в цілому має безробіття;
- ⇒ чому виникає та які наслідки спричиняє інфляція.

🔗 Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми

- особливості функціонування ринкової економіки;
- які суб'єкти вступають у відносини на макроекономічному рівні;
- зміст валового внутрішнього продукту.

У попередній темі йшлося про умови, за яких економіка працює без порушень. Були записані рівняння, додержання яких забезпечує перетворення сукупних доходів у сукупні витрати, а отже, функціонування усєї економіки як єдиного цілого. Якщо ж економічні пропорції – співвідношення певних економічних величин – не додержуються, то виникають порушення у вигляді спадів (криз), безробіття, високої інфляції. Їхній зміст пояснюється в цій темі.

7.1. Чому в економіці відбувається постійне чергування піднесення та спадів

Економіки всіх країн світу зростають, але зростання періодично переривається спадами або ж уповільнюється. Таку економічну динаміку можна зобразити графічно (графік 7.1)

Графік 7.1

Економічна динаміка з урахуванням періодичних коливань

 Пояснення до графіка

- На графіку показано, що обсяги ВВП постійно зростають, тому пунктирна лінія, що відображає вектор (напрямок) змін, підіймається вгору.
- Попри загальне зростання, ВВП змінюється нерівномірно: в одні періоди його обсяги скорочуються, а в інші, навпаки, збільшуються.
- Відрізок часу від початку одного економічного скорочення (спаду) ВВП до іншого називають **економічним циклом**.

Про циклічний характер економічного розвитку свідчать не тільки зміни випуску, а й зміни інших показників, серед яких найважливішими є такі:

- доходи населення (за спаду зменшуються, а за піднесення зростають);
- обсяги роздрібної торгівлі (за спаду скорочуються, а за піднесення зростають);
- безробіття (за спаду зростає, а за піднесення скорочується);
- курси (ринкові ціни) акцій найбільших корпорацій (за спаду зменшуються, а за піднесення зростають);
- запаси непроданої продукції (за спаду зростають, а за піднесення скорочуються);
- замовлення на товари довгострокового користування, інвестиції у нове будівництво (за спаду скорочуються, а за піднесення зростають);
- загальний рівень цін (за спаду ціни в ринковій економіці зменшуються, за піднесення зростають).

Відповідь на питання, чому виникають цикли, не може бути однозначною. Це пояснюється тим, що в різні періоди економічної історії існували свої особливі конкретні причини для того, щоб зростання перервалося спадом, або, навпаки, розпочиналося стрімке економічне піднесення. Тому й існують різні пояснення (теорії) економічних циклів. Серед них найважливіші такі:

- *Інноваційна теорія циклів.* Пояснює циклічні коливання технічними нововведеннями (інноваціями), які переривають звичайний перебіг економічних подій, обумовлюючи збільшення інвестицій та економічне піднесення.
- *Грошова теорія циклів.* Пояснює цикл змінами у кредитуванні, пов'язаними з діяльністю банків, які змінюють ставку процента за кредит, роблячи гроші дорожчими. Брак грошей стримує активність економічних суб'єктів і спричиняє економічний спад.

- *Розподільна теорія циклів.* Пояснює циклічні коливання браком споживчих витрат для реалізації всієї створеної продукції. Невідповідність загального випуску і споживчих витрат спричиняє економічний спад.
- *Фінансова теорія циклів.* Пояснює циклічні коливання невідповідністю (різноспрямованим розвитком) фінансового ринку та реального сектору економіки. Якщо мета одержання спекулятивних доходів від торгівлі цінними паперами на фінансовому ринку починає переважати над метою забезпечення інвестицій, то в економіці починається спад.

Фінансова теорія економічних циклів набула особливої актуальності на початку XXI ст. у зв'язку з фінансовою кризою 2008–2009 рр. Вона розпочалась у США і згодом охопила більшість країн світу. Її безпосередню причину пов'язують з наданням ненадійних (таким, що не могли бути вчасно повернені) кредитів, випуском ненадійних облігацій. Це потягло за собою масове невиконання боргових зобов'язань, порушення економічних зв'язків та значний економічний спад.

До найглибших економічних криз XX та XXI століть, що мали фінансові причини, крім згаданої кризи 2008–2009 рр. відносять ще й такі:

- кризу 1929 р., або Велику економічну депресію, напередодні якої виникли надмірні борги населення, яке масово купувало акції найбільших компаній у кредит;
- японський фінансовий пузир кінця 1980-х років, напередодні якого прирости цін акцій компаній, що виробляли комп'ютерну техніку, значно перевищували прирости річних прибутків цих компаній;
- кризу 2000–2001 років у США, що спричинилася надмірним зростанням цін акцій високотехнологічних компаній (за рік майже в 5 разів).

Попри особливі конкретні причини кожного економічного спаду або економічного піднесення, що трапились у світовій економічній історії, усі економічні коливання в певний спосіб пов'язані зі змінами сукупних витрат. Якщо додаткові витрати, наприклад інвестиційні, стимулюють випуск, то розвиток економіки пришвидшується. Якщо,

навпаки, витрати скорочуються через брак кредитів, споживчого попиту або недоліки фінансового ринку, то економічний розвиток гальмується.

7.2. Якими бувають цикли

За тривалістю економічні цикли поділяють на середні та довгі.

Середні, або бізнесові, цикли тривають 8–10 років. Наприклад, протягом 142 років у Америці було 17 циклів, середня тривалість яких становила 8,35 року.

В економічній історії світу траплялись періоди, коли тривалість середніх циклів і скорочувалася, і зростала. Наприклад, період, що охоплює 1980–1990-ті роки, в історії розвинених країн називають Великою помірністю (за аналогією з Великою депресією у США, що розпочалася 1929 року). Така назва періоду пояснюється тим, що майже два десятиліття в економіках розвинених країн спостерігалось стійке економічне зростання без спадів.

Уже згадані нами інноваційне, грошове, розподільне, фінансове пояснення економічних коливань стосується саме середніх циклів.

Довгі цикли, або «довгі хвилі економічної кон'юнктури», тривають близько півстоліття (40-60 років). Їх свого часу відкрив російський учений Микола Кондратьєв, тому їх називають «довгі хвилі Кондратьєва».

Матеріальним підґрунтям (причиною) довгих циклів є масове і докорінне оновлення капітальних благ – виробничої інфраструктури та кваліфікації працівників. Таке оновлення відбувається під час заміни одного технологічного способу виробництва іншим. Кожна довга хвиля має висхідну та спадну частини. На висхідній частині хвилі відбуваються науково-технічні революції та втілюються технічні нововведення; наприклад ті, що відбулися в останній чверті ХХ ст., втілились у масовому впровадженні інтернет-комп'ютерних технологій.

Перебування економіки у спадній частині довгої хвилі не означає тривалого (25–30 років) спаду. Але воно передбачає, що економічна активність з високої, що спостерігається на висхідній частині хвилі, перетворюється на помірну або низьку.

Середні цикли накладаються на довгі хвилі й у спадній, й у висхідній їх частинах.

7.3. Яні причини та наслідки для економіки в цілому має безробіття

Безробіття – це економічне явище, спричинене перевищенням пропонування праці з боку працівників, що прагнуть працювати, над попитом на працю з боку працедавців. Безробіття існує в будь-якій економіці як у період економічного спаду, так і під час піднесення. Але за спаду рівень безробіття стає вищим.

Лише певний рівень безробіття загрожує національній економіці. Тому важливо вміти його вимірювати.

Безробіття вимірюється відносним показником **рівня безробіття** за формулою

$$u' = \frac{U}{L} \times 100 \%,$$

де u' – рівень фактичного безробіття; U – кількість безробітних; L – усі працездатні люди країни, тобто ті, що мають роботу, та ті, що її тимчасово не мають, але активно шукають.

Визначальними ознаками працездатних осіб є те, що вони:

- володіють знаннями та кваліфікацією, достатніми для роботи в умовах застосовуваних технологій;
- є людьми визначеного трудовим законодавством країни віку;
- належать до економічно активного населення, тобто працюють або ж шукають роботу в разі її тимчасової втрати.

Остання з ознак працездатних осіб може бути формалізована таким рівнянням:

$$L = E + U,$$

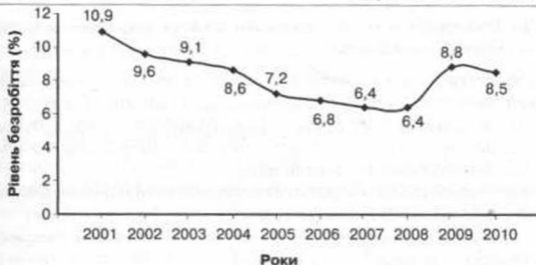
де E – кількість зайнятих, або особи, що мають роботу.

Крім працездатних осіб населення країни охоплює й непрацездатних – пенсіонерів, дітей, людей з обмеженими можливостями тощо:

$$N = L + UN,$$

де N – населення країни, її громадяни; UN – непрацездатне населення країни.

Рівень безробіття зменшується, коли в економіці відбувається піднесення, і навпаки, збільшується під час економічного спаду. Це, зокрема, підтверджується даними про зміни рівня безробіття в українській економіці (графік 7.2).

Графік 7.2

Динаміка рівня безробіття в Україні

Пояснення до графіка

- Графік ілюструє те, що рівень безробіття в Україні зменшувався у 2001–2008 роках, коли були позитивні прирости ВВП, тобто спостерігалось економічне пожвавлення.
- У кризовому 2009 році відбулося помітне зростання рівня безробіття, що сталося на тлі суттєвого (на 15,1%) скорочення ВВП.

Люди втрачають роботу з різних причин. Склад безробітних неоднорідний, тому вирізняють кілька **видів безробіття**. Пояснимо відмінності між ними на прикладі.

Приклад. Під час опитування людей, що не мали роботи, було з'ясовано таке:

Пан Вораш утратив роботу через те, що на підприємстві, де були встановлені автомати з продажу кави, чаю, печива, цукерок тощо, ліквідували робоче місце продавця цих товарів. На оволодіння новою професією пан Вораш не погодився і почав шукати роботу продавця.

Пані Галушка залишила роботу в банку сама, оскільки її не влаштувала заробітна плата та затримка в кар'єрному зростанні. Вона мала пропозиції щодо працевлаштування від інших банків і вирішила пошукати інше місце роботи.

Пан Стрибуненко був звільнений у зв'язку з закриттям заводу, що виробляв залізобетонні конструкції, в період скорочення обсягів будівництва. Йому була надана можливість підвищення кваліфікації на курсах при Державній службі зайнятості, яку він використав.

Отже, у першому випадку йдеться про **структурне безробіття**, що виникає під час структурної перебудови виробництва й переходу до нових технологій. Нові технології потребують нових професій та іншої кваліфікації працівників.

У другому випадку маємо приклад **добровільного**, або **фрикційного безробіття**, яке спричиняються лише бажанням працівника змінити роботу для поліпшення умов або оплати праці.

У третьому випадку виникло **циклічне**, або **кон'юнктурне**, безробіття, причиною якого стає згортання виробництва під час спаду.

Оскільки структурна перебудова виробництва та мобільність працівників у зв'язку з їхнім прагненням до більш повної самореалізації є природними, то й структурне та фрикційне безробіття є природним (нормальним) для економіки. Саме через таке природне безробіття й не існує економіки, в якій узагалі б не було безробітних.

Для визначення **природного безробіття** складають показники структурного та фрикційного безробіття:

$$u'_{nat} = u'_{str} + u'_{fr}$$

де u'_{nat} – рівень природного безробіття, %; u'_{str} – рівень структурного безробіття, %; u'_{fr} – рівень фрикційного безробіття, %.

Якщо фактичне безробіття перевищує природне, то виникає **циклічне безробіття**. Три згадані види безробіття формують фактичний рівень безробіття:

$$u' = u'_{str} + u'_{fr} + u'_c$$

де u'_c – рівень циклічного безробіття, яке виникає під час економічного спаду, %.

Саме через циклічне безробіття втрачається частина продукту національного виробництва. Ця втрата пов'язана зі звільненнями працівників, які за інших економічних умов могли б виробляти продукцію.

Крім недовиробництва – втрати частини продукту – безробіття має ще й такі негативні наслідки для національної економіки:

- зменшення загального рівня добробуту громадян та їх здатності купувати речі й послуги;
- недодержання надходжень до бюджету у вигляді податків з доходів тих осіб, які втратили роботу;

- додаткове навантаження на платників податків, з доходів яких формується державний бюджет, у зв'язку з необхідністю виплачувати допомогу з безробіття;
- втрата трудового потенціалу – кваліфікації, навичок, умінь – тими особами, які довгий час не мають роботи.

Саме негативні наслідки змушують уряди країн шукати способи зменшення безробіття до природного рівня. Для економік з подібним до українського рівнем економічного розвитку природним вважається безробіття на рівні 5–6 %. Для більш розвинених економік цей показник вищий.

Уряди країн використовують такі заходи, спрямовані на подолання високого рівня безробіття:

- стимулювання зростання сукупного попиту і витрат за допомогою зменшення податкового навантаження на платників, збільшення соціальної допомоги малозабезпеченим;
- сприяння підприємцям, що створюють нові робочі місця, застосуванням до них податкових пільг та пільгового надання кредитів;
- організація громадських робіт, що гарантують тимчасове працевлаштування непрацюючим;
- укладання з профспілками та спілками підприємців угод про спільні дії з обмеження безробіття;
- організація роботи державних служб зайнятості.

Саме служби зайнятості відіграють вирішальну роль не тільки в обмеженні безробіття, яке існує, а й у запобіганні його виникненню. За українським законодавством Державна служба зайнятості покликана виконувати такі функції:

- обліковувати вільні робочі місця та звільнених з роботи громадян;
- організовувати професійне навчання та перенавчання осіб, що втрачають роботу;
- виплачувати різні види допомоги з Фонду страхування на випадок безробіття;
- брати участь у розробленні загальнодержавних і місцевих програм зайнятості населення та його соціального захисту в разі безробіття.

7.4. Чому виникає інфляція та до яких наслідків призводить висока інфляція

Інфляція є підвищенням загального рівня цін на всі речі та послуги. Вона так само, як і безробіття, породжується порушенням певних

економічних пропорцій на загальнонаціональному рівні. Тому її наслідки зачіпають усіх без винятку громадян країни.

Рівень інфляції зазвичай оцінюють показником річного **темпу інфляції**.

Темп інфляції пов'язаний з показником зміни загального рівня цін P , або, іншими словами, з **індексом цін**. Його ми згадували у темі 6, коли пояснювали відмінності між номінальним та реальним ВВП, та використовували у формулі $\text{ВВП}^r = \frac{\text{ВВП}^n}{P}$.

Індекс цін може подаватися двома показниками: **індексом споживчих цін**, коли до уваги беруться лише ціни всіх споживчих товарів, та **індексом-дефлятором**, коли враховуються всі товари споживчого та виробничого призначення.

Індекс споживчих цін певного року показує, на скільки споживчий кошик – визначений набір речей та послуг – став для споживача дорожчим або, навпаки, дешевшим порівняно з попереднім роком. Індекс цін визначають за формулою

$$P = \frac{\text{Ціна споживчого кошика поточного року}}{\text{Ціна споживчого кошика попереднього року}}$$

Якщо нам відомий індекс цін, то можемо розрахувати річний темп інфляції π за формулою

$$\pi = P \times 100\% - 100\%$$

Наприклад, якщо в Україні 2009 року індекс споживчих цін становив 1,123, то темп інфляції був $\pi = 1,123 \times 100\% - 100\% = 12,3\%$.

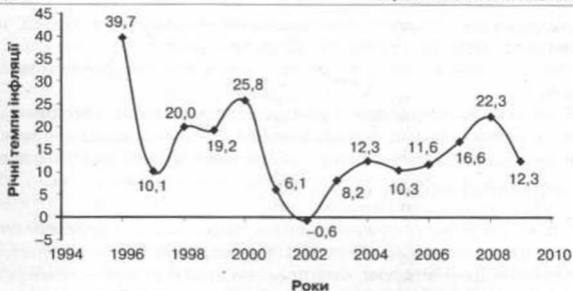
Інфляція, що не перевищує 10 %, називається **помірною**.

Інфляція вища від 10 %, але яка не переходить межу в 100 %, називається **галопуючою**.

Інфляція, яка перевищує 100 %, називається **гіперінфляцією** і справляє на економіку найбільш руйнівний вплив.

На початку 1990-х років в українській економіці була гіперінфляція. В окремі роки тоді темп інфляції перевищував 1000 %!

Значення річного темпу споживчих цін починаючи з 1996 року ілюструє графік 7.3.

Графік 7.3

Річні темпи інфляції в Україні

Пояснення до графіка

- Графік відбиває те, що за весь аналізований період українська економіка демонструвала цінову нестабільність, що виявлялось у стрімких змінах (зростаннях та падіннях) річних темпів інфляції.
- Відносно стабільністю характеризувався період 2001–2007 років, коли інфляція загалом була помірною. У 2008–2010 рр. інфляція знову набула ознак галопуючої.

Інфляція може мати різні причини. За причинами вирізняють такі два види, як інфляція попиту та інфляція витрат (шок пропонування).

Інфляція попиту виникає тоді, коли поштовх до зростання загального рівня цін дають чинники на боці сукупного попиту. При цьому сукупне пропонування залишається незмінним.

Серед найважливіших чинників інфляції попиту назовемо такі:

- перевищення видатків державного бюджету наж бюджетними надходженнями ($G > T$), що спричиняє дефіцит державного бюджету;
- інфляційні очікування споживачів, які спонукають їх до скорочення заощаджень та збільшення поточних споживчих витрат;
- дешеві (за низької ставки процента за кредит) гроші, що спонукають домашні господарства до збільшення споживання, а підприємців – до додаткових інвестицій.

Інфляція витрат, або шок пропонування, виникає за умови, що поштовх до зростання загального рівня цін іде від сукупного пропонування, коли скорочується випуск товарів, а сукупний попит залишається без змін.

Найважливішими чинниками інфляції витрат вважаються такі:

- дорожчання та вичерпування природних енергетичних та мінеральних ресурсів – нафти, газу, вугілля, металевих руд;
- відносно подорожчання ресурсу праці внаслідок такого зростання заробітної плати, що випереджає зростання продуктивності праці.

Зазвичай інфляція попиту та інфляція витрат поєднуються, утворюючи так звану *інфляційну спіраль*. Її суть полягає в тому, що інфляція попиту переростає в інфляцію витрат, і навпаки. Логіку подій можна подати таким логічним ланцюжком:

$$\underbrace{(G-T)\uparrow \rightarrow AD\uparrow \rightarrow P\uparrow}_{\text{Інфляція попиту}} \rightarrow \underbrace{W\uparrow \rightarrow AS\downarrow \rightarrow P\uparrow}_{\text{Інфляція витрат}} \rightarrow \dots$$

Цей логічний ланцюжок відображає те, що поштовх до інфляції попиту може дати зростання дефіциту державного бюджету, коли видатки G перевищують податкові надходження T . Інфляція попиту перетворюється в інфляцію витрат, тому що на тлі загального зростання цін дорожчають виробничі ресурси, зокрема, зростає ціна ресурсу праці – зарплата (W). Це спричиняє зменшення виробничих можливостей підприємців та скорочення загального випуску й сукупного пропонування.

Причиною інфляції може стати й монополізм виробників певних видів обмежених ресурсів. Так, у 1970-х роках об'єднані в організацію ОПЕК країни-імпортери нафти двічі (у 1974 та 1979–1980 рр.) різко збільшили ціну на нафту. Підвищення цін трансформувалося в очікування зростання цін на інші виробничі ресурси. В економіці розвинутих країн трапився так званий шок пропонування – раптове суттєве скорочення випуску. У середньому щорічне зростання цін того десятиріччя становило 10–12%. Цінова нестабільність поєдналася з найглибшим у другій половині ХХ ст. спадом економік розвинутих країн.

Інфляція має негативні наслідки для національної економіки, найнебезпечніші серед яких:

- **Знецінення грошей та заощаджень.** Для власників грошей зростання цін знижує їхню купівельну спроможність у всіх випадках, крім тих, коли в разі надання грошей у борг передбачена індексація, або зростання зобов'язань боржника відповідно до зростання рівня цін.
- **Зменшення купівельної спроможності споживачів та рівня їх споживання.** За незмінного рівня доходів і зростаючих цін на товари споживачі здатні придбати менше речей і послуг.
- **Поглиблення нерівності і швидке соціальне розшарування суспільства.** Від інфляції виграють економічні суб'єкти з нефіксованими доходами, у першу чергу причетні до торгівлі та посередницької діяльності. Водночас стають біднішими громадяни з фіксованими доходами – працівники державного сектору економіки: викладачі, лікарі, науковці, працівники культури, а також пенсіонери, студенти, особи з обмеженими можливостями, що одержують соціальну допомогу, тощо.
- **Гальмування технічного прогресу.** Втрата заінтересованості в реалізації досягнень технічного прогресу за інфляції відбувається з двох причин. По-перше, здешевлюється праця, тому втрачається інтерес підприємців до використання дорожчих і технічно досконаліших засобів виробництва. По-друге, нестабільні ціни змушують підприємців відмовлятися від інвестицій у нову, дорожчу, техніку з великим строком окупності.
- **Втрата цінами ролі ринкового регулятора.** За нормальних (у межах помірної інфляції) умов зростання цін є сигналом для збільшення виробництва певних товарів. Тотальне підвищення цін не дає правильних орієнтирів підприємцям щодо перспективних напрямків інвестування, змін структури виробництва, перерозподілу виробничих ресурсів тощо.

Негативні, а іноді й руйнівні наслідки інфляції спонукають уряди країн до **антиінфляційних заходів**.

Для правильного вибору інструментів регулювання інфляції важливо з'ясувати, які причини інфляції переважають – пов'язані із сукупним попитом або із сукупним пропонуванням.

Якщо інфляція більшою мірою спричинена надмірним попитом, то дієвими можуть виявитися такі заходи:

- зростання податків на доходи;
- скорочення видатків державного бюджету;
- подорожчання кредитних ресурсів для інвесторів та осіб, що беруть споживчий кредит.

Якщо інфляція переважно спричинена скороченням пропонування, то тоді ефективними є такі заходи:

- застосування податкових пільг для виробників;
- запровадження більш ефективних та ресурсоощадних технологій, насамперед енергоощадних;
- адміністративне обмеження урядом зростання цін на деякі виробничі ресурси.

Усі антиінфляційні заходи є достатньо суперечливими, тому не гарантують безумовного успіху. Наприклад, усі заходи з обмеження попиту, особливо ті, що спрямовані на зменшення доступності кредитів, можуть спричинити зменшення виробництва і пропонування. У такий спосіб стимулюватиметься зростання цін через інфляцію витрат.

Контроль за цінами та зарплатами може мати успіх лише тоді, коли в суспільстві існує висока довіра громадян до свого уряду. Навіть у такій демократичній країні, як США, де міра довіри достатньо висока, спроби контролювати ціни значного ефекту не принесли. В економічній історії США були дві подібні масштабні спроби. Під час Другої світової війни жорсткий контроль за цінами зумовив появу дефіциту та реалізацію дефіцитних товарів на так званому чорному ринку. У період правління президента Річарда Ніксона у 1971–1974 рр. після спроб контролю цін спочатку відбулося їх зменшення, але потім вони знову зросли.

Із фактів, які підтверджують обмежену ефективність антиінфляційних заходів, впливає висновок про те, що інфляцію легше не допустити, ніж потім обмежити.

Розглянуті антиінфляційні заходи були типовими для ринкових економік розвинених країн. У перехідних економіках та економіках з несформованими ринками, до яких належить і українська, використовувалися й інші антиінфляційні заходи. До нетипових для розвинених економік, але необхідних для менш розвинених, належать такі антиінфляційні заходи:

- здійснення грошових реформ, наприклад, в Україні – реформа з запровадження гривні 1996 року, що суттєво стримало інфляцію;
- відмова від емісійного (за допомогою випуску в обіг додаткових грошей) фінансування дефіцитів державних бюджетів;

- обмеження так званої доларизації – використання в обігу валюти іншої країни, що підриває стабільність власної національної валюти і підштовхує інфляцію;
- протидія зовнішнім інфляційним чинникам, наприклад, скорочення імпорту таких товарів, як нафта, газ, ціни котрих постійно зростають;
- обмеження так званої втечі від національних грошей, коли громадяни купують будь-які товари і не здійснюють заощаджень, стимулювання заощаджень такою ставкою процента за банківськими вкладками та за державними облігаціями, яка перевищує темп інфляції;
- підтримка конкуренції на внутрішніх ринках та обмеження вітчизняних монополістів;
- боротьба з тіньовою економікою, у межах якої ціни й доходи неконтрольовані.

Підсумки теми

- ☑ Економічні коливання (цикли), безробіття та інфляція є виявами порушення тих загальних пропорцій, що гарантують цілісність національної економіки.
- ☑ Циклічний рух економіки виявляється в середніх та довгих циклах. Головною причиною середніх циклів є зміни обсягу сукупних витрат, передусім інвестиційних. Довгі хвилі мають матеріальною основою перехід від одного технологічного способу виробництва до іншого.
- ☑ Безробіття – економічне явище, за якого пропонування праці перевищує попит на неї. Безробіття буває структурне, фрикційне та циклічне. Структурне безробіття пов'язане з технологічними змінами виробництва й виникненням потреби в нових професіях та у вищому рівні кваліфікації. Фрикційне безробіття спричиняється добровільною відмовою від роботи в пошуках ліпших умов праці, заробітків, кар'єрного зростання. Циклічне безробіття зумовлюється входженням економіки в період економічного спаду (кризи). Структурне та фрикційне безробіття формують природний рівень безробіття. Безробіття, що перевищує природний рівень, а саме циклічне, має для економіки значні негативні наслідки, що вимагають дій уряду з його обмеження.

- ☑ Загальний рівень фактичного безробіття визначається за формулою

$$u' = \frac{U}{L} \times 100\%.$$

- ☑ Інфляція – явище загального зростання цін – спричиняється невідповідністю сукупного попиту та сукупного пропонування. У разі раптового збільшення сукупного попиту на тлі незмінного пропонування виникає інфляція попиту, у разі зменшення пропонування за незмінного попиту – інфляція витрат (шок пропонування). Галопуюча та гіперінфляція справляють суттєвий негативний вплив на економіку й потребують антиінфляційних дій уряду.
- ☑ Рівень інфляції, оцінюваний за індексом споживчих цін, визначається за формулою

$$P = \frac{\text{Ціна споживчого кошика поточного року}}{\text{Ціна споживчого кошика попереднього року}}$$

Для розрахунку річного темпу інфляція використовують формулу

$$\pi = P \times 100\% - 100\%.$$

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Усвідомлення закономірного характеру чергування піднесенень і спадів і особливо обов'язкового настання піднесенень формує оптимістичний погляд на перебіг економічних подій. Це дуже важливо для людей, які живуть у період кризового спаду економіки та відчувають його згубні наслідки.
- Розуміючи природу безробіття та усвідомивши необхідність фрикційного та структурного безробіття, ви без фаталізму та надмірного песимізму сприйматимете інформацію про зміни рівня безробіття та активно шукатимете способів його уникнення. А знаючи про організаційні заходи, до яких вдається держава для обмеження безробіття, ви зможете своєчасно скористатися ними у власних інтересах.
- Ознайомлення з методами вимірювання інфляції сприятиме свідомому сприйняттю інформації про динаміку цін у країні. А розуміння причин інфляції допоможе передбачити наслідки певних дій уряду.

Контрольні запитання та завдання

- 1 Повоєнне економічне зростання 1945–1990 років у США переривалося економічними спадами в такі роки: 1949–1950, 1958, 1961, 1971–1972, 1975, 1982–1983 рр. Визначте, скільки в середньому тривав економічний цикл.
- 2 Яке безробіття (циклічне, структурне чи фрикційне) може виникнути в кожній з наведених ситуацій:
 - а) відбулося закриття шахт у зв'язку зі скороченням видобутку вугілля;
 - б) ускладнена процедура працевлаштування на новому робочому місці;
 - в) погіршився загальний стан економіки і розпочалося скорочення виробництва;
 - г) у сільському господарстві запроваджуються технології, які передбачають комплексну автоматизацію?
- 3 Обчисліть ціну споживчого кошика та індекс споживчих цін за такими умовними даними:
 - а) споживчий кошик складається з чотирьох товарів, і нормативи їх споживання такі:

товар А – 10 од.;	товар В – 50 од.;
товар Б – 2,5 од.;	товар Г – 7 од.;
 - б) ціни чотирьох товарів у попередньому та поточному роках були відповідно такі:

товар А – 50 і 55 грн;	товар В – 20 і 24 грн;
товар Б – 10 і 8 грн;	товар Г – 8 і 8 грн.
- 4 Визначте індекс цін і темп інфляції за такими даними: ціна споживчого кошика поточного року становить 570 од., а ціна відповідного споживчого кошика минулого року – 510.
- 5 Визначте рівень фактичного безробіття. Кількість зайнятих в економіці – 16 500 тис. осіб, а безробітних – 1420 тис. осіб. Якою стала чисельність безробітних за нових умов, якщо кількість працездатних осіб не змінилася, а рівень безробіття досяг 9,5 %?

Тема 8. Державне регулювання економіки

☞ Після вивчення теми ви знатимете

- ☞ чому держава (уряд) регулює економіку;
- ☞ як уряд регулює економіку через державні фінанси та що таке державний бюджет;
- ☞ як регулюється економіка через зміни кількості грошей в обігу;
- ☞ що таке суспільні блага;
- ☞ чому важливо обмежувати монополію та в який спосіб це може робити уряд.

☞ Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми

- суб'єкти економічних відносин та їхня взаємодія;
- дія механізмів ринкової конкуренції та саморегулювання;
- переваги та недоліки ринкової економіки;
- грошові агрегати.

Сучасна економіка неможлива без держави в ролі суб'єкта економічних відносин. Держава повинна мати власні ресурси, створювати певні продукти і послуги, регулювати розподіл доходів між різними верствами суспільства, спрямовувати економіку на досягнення визначених цілей тощо. Про це вже побіжно йшлося у темах 3 та 5. У цій же темі про функції держави в економіці ми розкажемо докладно.

8.1. Чому держава (уряд) регулює економіку

Уряд повинен регулювати економіку, тому що сам по собі ринок із властивими йому механізмами конкуренції та саморегулювання не може вирішити багатьох важливих проблем як для суспільства в цілому, так і для громад окремих міст і селищ.

Наведемо деякі приклади таких невіршуваних ринком проблем.

> Жоден ринковий механізм не стимулює підприємців зберігати природне довкілля, менше його забруднювати. Навпаки, додаткові витрати, пов'язані з запровадженням так званих чистих технологій, зменшують прибутковість виробництва.

> Ринок не розподіляє ресурси на користь неприбуткових видів діяльності та тих, що можуть забезпечити приріст доходів лише у від-

даленому майбутньому. За ринковими законами без відповідної оцінки може залишитися праця філософа або науковця, художника або композитора, адже результати їхньої діяльності формують те, що не має грошової оцінки, – культуру нації, або ж ця діяльність не зразу дає конкретні результати.

➤ Значна тривалість проектів та обмеженість ресурсів окремих підприємців не викликає в них бажання будувати дороги, мости, порти, дамби, очисні споруди.

➤ Окремі економічні суб'єкти за власний кошт не розпочинають заходи з благоустрою міст, не створюють національних парків, не забезпечують правопорядок і захист прав і свобод особистості. Причиною цього є неможливість стягнення плати за користування всіма згаданими вигодами з конкретних їх споживачів, що передбачає ринок.

Оскільки описані та інші проблеми не вирішуються за ринкового саморегулювання, то відповідальність за їх розв'язання бере на себе держава (уряд).

Діяльність держави не може бути спонтанною або хаотичною. Тому уряд повинен формувати та втілювати в життя науково обґрунтовану економічну політику.

Під **державною економічною політикою** розуміють систему заходів, до яких удається уряд для досягнення цілей, що відображають суспільні інтереси. Тому найважливішими елементами державної політики є:

- визначені цілі;
- засоби (інструменти) досягнення цих цілей.

Основними економічними **цілями** держави (уряду) у формуванні економічної політики стають:

- певні обсяги ВВП країни та ВВП на душу населення (одного громадянина);
- повна зайнятість, або обмеження безробіття до рівня *природного*;
- цінова стабільність; за якої інфляція не виходить за межі *помірної*.

Проміжними (неосновними) на певних етапах можуть ставати такі цілі, як обмеження коливань курсу національної валюти, подолання надмірного соціального розшарування суспільства, членство у певних об'єднаннях або міжнародних організаціях тощо.

Інструменти державного регулювання економіки різняться залежно від того, у межах якої політики вони здійснюються – податково-бюджетної (фінансової) чи грошової.

8.2. Як уряд регулює економіку інструментами податково-бюджетної (фінансової) політики та що таке державний бюджет

Здійснюючи податково-бюджетну (фінансову) політику, уряд використовує такі особливі інструменти:

- податки;
- податкові пільги;
- державні закупівлі товарів;
- соціальні трансферти (соціальна допомога).

Схематично податково-бюджетну (фінансову) політику можна подати так (схема 8.1).

Схема 8.1

Податково-бюджетна (фінансова) політика

🔑 Пояснення до схеми

- 📌 Схема відбиває те, що основні цілі економічної політики уряду: необхідні країні обсяги ВВП, повна зайнятість, за якої безробіття не перевищує природного рівня, стабільність цін – за податково-бюджетного регулювання економіки досягаються особливими інструментами.
- 📌 Такими інструментами є податки, податкові пільги, державні закупівлі товарів, соціальна допомога малозабезпеченим та незахищеним верствам населення.

Податково-бюджетна політика стає особливо дієвою, коли економіка виходить із кризи. У цей час уряди зменшують податкове навантаження на підприємців і споживачів, розширюють коло соціальних програм для малозабезпечених верств, для безробітних тощо.

Найважливішим інструментом впливу на економіку є податки.

Податками називаються обов'язкові платежі, які держава стягує з окремих осіб, підприємств, організацій у державний бюджет.

Порядок стягнення всіх видів податків, податкові ставки та податкові пільги впорядковуються особливим державним документом – Податковим кодексом країни. Перший Податковий кодекс України був ухвалений наприкінці 2010 р. і набув чинності з 1 січня 2011 р. До цього часу стягнення різних податків здійснювалося за окремими законами.

Податкова система будь-якої країни передбачає стягнення **різних видів податків**. Основними з них є такі:

- **Особистий прибутковий податок, або податок з фізичних осіб.** Платниками податку є фізичні особи – наймані працівники, а також підприємці як власники особистих доходів, одержаних за виконуваними ними функції управління.
- **Податок на прибуток корпорацій, або податок на прибуток підприємств.** Платниками цього податку є юридичні особи – підприємства, установи. Об'єктом оподаткування – тим, з чого стягується податок, є прибуток корпорації (підприємства) незалежно від сфери діяльності.
- **Податок на майно або капітал.** Платниками цього податку стають власники майна та капіталу – землі, будинків, транспортних засобів, будівель, споруд, устаткування тощо. Податок виконує *перерозподільну функцію*, оскільки дає можливість поповнювати державний бюджет за кошт багатших громадян – власників майна та капіталу. Так створюється джерело для соціальних виплат біднішим верствам суспільства.
- **Акциз.** Є податком на споживання, що стягується в момент придбання певного товару й означає фактичне вилучення з доходу споживача. Акциз стає частиною ціни (процентом ціни) не всіх, а лише деяких, так званих підакцизних, товарів. Зазвичай такими товарами є горілчані, тютюнові вироби, ювелірні прикраси тощо. Перелік таких товарів визначається урядом.
- **Податок на додану вартість (ПДВ).** Сплачується з усіх товарів, тому його називають універсальним акцизом. Оскільки ПДВ закладається в ціну товарів, що купуються кінцевими споживачами, то саме вони стають фактичними платниками цього податку. Продавці зазвичай зазначають на товарних чеках та ярликах дві ціни – без ПДВ та з ПДВ, намагаючись підкреслити цим те, що саме податок на додану вартість збільшує ціну для споживача.
- **Податок (податки) із соціального страхування.** Стягується з метою формування фондів соціального страхування. Є страховим внеском, що визначається планами обов'язкового пенсій-

ного, медичного, на випадок безробіття тощо страхування. Платниками податку стають і підприємці, і наймані працівники.

- **Мито.** Зазвичай є податком на товари, що імпортуються, але іноді встановлюється й на експортовані товари. Платниками імпортного мита стають підприємці, що ввозять товар з-за кордону, тому він може виконувати функцію захисту вітчизняних виробників від конкуренції іноземних. Але імпортне мито, яке робить імпортовані товари дорожчими, зрештою, сплачує споживач товару.

З 1 січня 2011 року в Україні стягуються такі основні податки:

- податок на доходи з фізичних осіб;
- податок на прибуток підприємств;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- мито;
- плата за землю;
- екологічний податок;
- фіксований сільськогосподарський податок;
- податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва;
- єдиний соціальний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Кожен податок стягується за певною податковою ставкою. **Податкова ставка** – це частка доходу у відсотках, яка відраховується платниками до державного бюджету. Для її розрахунку використовується формула

$$t_1 = \frac{T_1}{Inc} \times 100\%, \quad (8.1)$$

де t_1 – податкова ставка; T_1 – стягнута сума податку; Inc – дохід, який оподатковується і називається *базою оподаткування*.

Саме на величину стягнутих податків зменшується дохід у розпорядженні кожного економічного суб'єкта.

Кількісні значення податкових ставок для різних податків зафіксовані в податковому законодавстві. Знаючи податкові ставки, можна визначити суму відрахувань податку до бюджету. Відповідно, на цю суму зменшується дохід, який залишається в розпорядженні особи.

Приклад. Водієві тролейбуса нарахована заробітна плата в розмірі 5500 грн. Який податок на доходи з фізичних осіб буде сплачено з цієї

суми до бюджету та який дохід залишиться в розпорядженні водія, якщо в Україні ставка за цим податком дорівнює 15 %?

Для визначення суми сплаченого податку скористаємося формулою (8.1), з якої випливає, що $T_1 = \frac{t_1 \times Inc}{100\%} = \frac{15 \times 5500}{100} = 825$ грн.

Дохід у розпорядженні, що залишається після сплати податку, становитиме 4675 грн ($5500 - 825 = 4675$).

Податкова пільга – це перевага, яку дістають від уряду лише деякі платники податків, якщо це відповідає економічним інтересам та цінностям суспільства. До найчастіше використовуваних урядом податкових пільг належать такі:

- **Неоподатковуваний мінімум заробітної плати** – передбачає, що з податкової бази (грошової суми, яка оподатковується) виключається частина доходів, яка тотожна мінімальній заробітній платі. Існує світовий досвід установа мінімальної неоподаткованої заробітної плати на рівні прожиткового мінімуму для громадян країни.
- **Капітальні знижки** – щорічне зменшення оподаткованого прибутку на ту частину, що одержана від використання устаткування, яке забезпечує енергозбереження або незабруднення довкілля.
- **Податковий кредит** – зменшення суми оподаткованого прибутку на величину інвестицій та видатків на науково-дослідні та конструкторські розробки.
- **Соціальні знижки** – зменшення оподаткованого прибутку на величину тих витрат, що забезпечують здійснення певних соціальних програм, наприклад, працевлаштування молоді, людей з обмеженими можливостями, благодійництво та меценатство.

Крім податків як інструмент податково-бюджетної політики, як уже зазначалося, використовуються державні закупівлі та соціальні трансферти.

Державні закупівлі – це видатки бюджету на придбання речей та послуг, що пов'язані зі створенням суспільних благ, про які йтиметься далі. Зазвичай для здійснення державних закупівель уряд провадить конкурси (тендери) для відбору продавців, що запропонують ліпшу якість товарів за меншою ціною.

Соціальні трансферти – це різні види допомоги у грошовій або речовій формі, які безоплатно одержують громадяни країни. Один з видів такої допомоги – виплати з безробіття – ми згадували в темі 7. Громадяни можуть також одержувати соціальну допомогу на дітей, непрацездатних членів родини, для відшкодування частини комунальних платежів тощо.

Податки, державні закупівлі, соціальні трансферти є важливими складниками державного бюджету. **Державний бюджет** – це головний фінансовий документ країни, в якому відображені джерела державних ресурсів та напрямки їх використання. Спрощену форму державного бюджету демонструє схема 8.2.

Надходження T	Видатки G^*
<ul style="list-style-type: none"> • податкові • неподаткові 	<ul style="list-style-type: none"> • державні закупівлі товарів та послуг • державні інвестиції • соціальні трансферти • виплати з обслуговування державного боргу

Схема 8.2

Державний бюджет

Пояснення до схеми

- 1. Податкові надходження до бюджету охоплюють відрахування за всіма розглянутими нами раніше та іншими податками, які стягує держава.
- 2. Неподаткові надходження формуються доходами державних установ та організацій, доходами від продажу державного майна та від операцій з капіталом, що належить державі.
- 3. Державні закупівлі товарів та послуг забезпечують діяльність урядових установ, державних освітніх, медичних, культурних, наукових закладів, армії, судів, митниці тощо.
- 4. Державні інвестиції – це капіталовкладення в розвиток тих галузей або окремих підприємств, які фінансуються або підтримуються державою. Зазвичай такими є галузі виробничої інфраструктури – автомобільні дороги, залізниці, аеропорти тощо.
- 5. Виплати з обслуговування державного боргу містять власне суму боргу, яку треба повернути позичальникам, та проценти.

Податки є важливим елементом середовища, в якому працюють підприємці. Привабливість або непривабливість країни для ведення бізнесу за показниками стягнення податків визначає місце країни у світовому рейтингу. Україна в міжнародному рейтингу «Сплата податків – 2010» на тлі інших пострадянських країн посідала таке місце (табл. 8.1):

* У цій схемі для спрощення припускається, що G охоплює й трансферти, хоч у темі 6 для пояснення загального кругообігу була використана формула $G = T - TR$.

Таблиця 8.1

Дані світового рейтингу «Сплата податків – 2010»

Країна	Кількість податкових платежів	Частка прибутку, що сплачується у вигляді податків	Місце країни в загальному рейтингу
Естонія	10	49,1	38
Латвія	7	33,0	45
Литва	12	42,7	51
Казахстан	9	35,9	52
Грузія	18	15,3	64
Російська Федерація	11	48,3	103
Вірменія	50	36,2	153
Україна	147	57,2	181
Білорусь	107	99,7	183

Низький рейтинг України у створенні умов для ведення бізнесу через сплату податків зумовлювався не стільки часткою прибутку, який вилучався через податки, скільки дуже великою кількістю податкових платежів та неузгодженістю податкового законодавства. За новим Податковим кодексом передбачається сплата 18 податків і платежів.

Для ефективного державного регулювання економіки принципово важливим є те, як збалансований бюджет, тобто як співвідносяться надходження (T) та видатки (G). За цим співвідношенням бюджет може бути:

- **дефіцитний**, коли видатки перевищують надходження, тобто $G > T$;
- **профіцитний**, коли видатки менші, ніж надходження, тобто $G < T$;
- **з нульовим сальдо**, коли видатки та надходження збігаються $G = T$.

Дефіцитний бюджет означає, що держава живе невідповідно до своїх доходів, витрачає більше, ніж одержує.

На перший погляд, до дефіцитного державного бюджету може бути тільки негативне ставлення. Але практика свідчить про те, що й у розвинених країнах – Франції, Великобританії, Швеції – бюджети можуть мати від'ємне сальдо, тобто бути дефіцитними.

Економічна наука обґрунтувала, а практика багатьох країн підтвердила природність дефіцитного бюджету для періодів економічних спадів (криз). Але дефіцити періодів економічних спадів мають компенсуватися профіцитами періодів економічного піднесення.

Для оцінки і дефіцитів, і профіцитів бюджету використовують не абсолютні показники, а відносні – обсяг дефіциту або профіциту визначають у процентах до створеного в економіці ВВП, використовуючи таку формулу:

$$BD = \frac{G-T}{\text{ВВП}} \times 100\%, \quad (8.2)$$

де BD – дефіцит бюджету, оцінений як частка ВВП.

Безпечною для економік розвинених країн вважається частка дефіциту бюджету у ВВП на рівні 3 %. Для менш розвинених країн бажано, щоб вона не перевищувала 1,5 %.

У новітній економічній історії України найбільшим був дефіцит бюджету 1997 р. – 7,8 % ВВП. Дефіцити зведеного (центральної та місцевих влад) бюджету другої половини 2000-х років в Україні унаочнює схема 8.3.

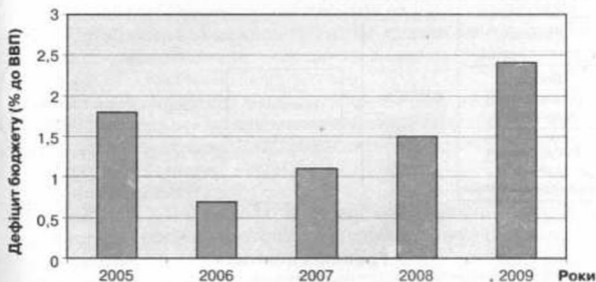

Схема 8.3

Дефіцити зведеного бюджету України у % до ВВП

Пояснення до схеми

Схема ілюструє помітне збільшення рівня дефіциту бюджету в кризовому 2009 році, що підтверджує існування зв'язку між перебуванням економіки у кризовому стані та зростанням дефіциту бюджету.

Якщо дефіцити бюджетів одних періодів не компенсуються (відшкодовуються) профіцитами інших періодів, то держава фінансує брак коштів за допомогою внутрішніх (у власних громадян) та зовнішніх (в іноземців) запозичень. У такий спосіб виникає **державний борг**.

Підтвердженням існування боргу є державні облигації, за якими держава сплачує проценти. Після настання терміну повернення боргу уряд викупує державні облигації.

Державний борг і дефіцит державного бюджету пов'язані як причина та наслідок: борг виникає, тому що є дефіцит: що довше зберігатиметься дефіцитний бюджет, то більшим стає борг держави.

8.3. Як регулюється економіка змінами кількості грошей в обігу

Здійснюючи грошову політику, уряд використовує зміну грошового пропонування – кількості грошей в обігу. Для цього він застосовує такі інструменти, як грошова емісія, купівля-продаж валюти, регулювання діяльності комерційних банків. Схематично грошову політику можна зобразити так (схема 8.4).

Схема 8.4

Грошова політика

Пояснення до схеми

- Схема демонструє те, що основні цілі економічної політики уряду – бажані показники ВВП, зайнятості та цін – у межах грошової політики досягаються через зміни грошового пропонування.
- Для змін грошового пропонування використовують три основні засоби: емісію, операції з валютними резервами, регулювання діяльності комерційних банків.

Емісія грошей – випуск додаткових грошей, що здійснюється центральним банком країни. Це збільшує грошовий агрегат M0.

Операції з валютними резервами передбачають, що коли центральний банк продає валюти інших країн за національні гроші, то кількість грошей в обігу зменшується. Коли ж він купує валюти інших країн і поповнює державні резерви, то кількість національних грошей в обігу збільшується.

Як пояснювалось у темі 3, комерційні банки створюють гроші у формі поточних, короткострокових і довгострокових рахунків, що є елементами грошових агрегатів M1, M2, M3. Тому, **впливаючи на діяльність комерційних банків**, національний банк може сприяти збільшенню саме цих елементів грошового пропонування. Способами такого стимулювання є зменшення норми обов'язкових грошових резервів, які повинен мати кожний комерційний банк, або пом'якшення вимог на одержання ліцензії на банківську діяльність.

Збільшуючи пропонування грошей, центральний банк робить гроші дешевшими, що може стимулювати економічну діяльність за такою логікою:

$$M^S \uparrow \rightarrow i \downarrow \rightarrow I^D \uparrow \rightarrow \text{ВВП} \uparrow, u' \downarrow.$$

Наведений логічний ланцюжок відбиває те, що дешевші гроші – це нижча ставка процента за кредитами. Це сприяє заінтересованості підприємців у інвестиціях (I^D – попит на інвестиції), збільшенню випуску (ВВП) та зменшенню безробіття.

Проте вплив збільшення кількості грошей в обігу на ситуацію в економіці не є однозначним, адже це може викликати інфляцію. Для того щоб цього не сталося, необхідно узгоджувати такі макроекономічні показники:

- грошове пропонування (M);
- реальний ВВП (Y);
- швидкість обігу грошей, або середню кількість оборотів, яку протягом року здійснює одна грошова одиниця (V);
- рівень цін (P).

Зв'язок згаданих величин подається таким рівнянням:

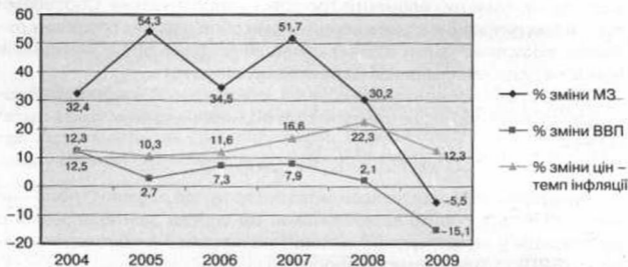
$$M = \frac{P \times Y}{V}. \quad (8.3)$$

Рівняння відображає, що залежність між кількістю грошей, з одного боку, та рівнем цін і реальним ВВП – з другого, є *прямою*. Це означає, що чим більші створений ВВП та загальний рівень цін, тим більше грошей потрібно економіці для обслуговування операцій (взаємин) між економічними суб'єктами. А залежність між кількістю грошей та швидкістю обігу

грошей обернена. Обернена залежність у даному разі означає: чим швидше здійснюється обіг грошей, тим їх для обігу потрібно менше.

З рівняння випливає, що за умови незмінної швидкості обігу грошей збільшення їх кількості (пропонування) в обігу без відповідного зростання обсягів реального ВВП викличе лише зростання загального рівня цін – інфляцію. Тому уряди країн керуються так званим *золотим правилом* – дають згоду на таке збільшення пропонування грошей, яке узгоджується зі змінами реального ВВП, щоб не спричинити інфляції.

Зв'язок трьох згаданих величин – змін ВВП, змін грошового пропонування (за агрегатом М3) та інфляції в українській економіці – зображений на графіку 8.1.

Графік 8.1

Зміни ВВП, М3 та інфляції в Україні

Пояснення до графіка

Графік ілюструє значну невідповідність між змінами грошового пропонування та реального ВВП у кожному з розглянутих років. Ця невідповідність пояснює достатньо високі показники інфляції в українській економіці.

8.4. Що таке суспільні блага

З усієї сукупності благ – речей та послуг, якими ми користуємося, можна виокремити особливі блага, що мають назву суспільних. Їхньою протилежністю є приватні блага.

Суспільні блага мають такі відмітні ознаки:

- їх створення і споживання відповідають суспільним інтересам, оскільки без них суспільство не могло б існувати як спільнота цивілізованих людей;
- вони спрямовані на колективні потреби, для яких індивідуальне (приватне) задоволення було б або неможливим, або економічно недоцільним;
- частку споживання цих благ конкретним споживачем визначити важко або взагалі неможливо;
- з ними пов'язані значні позитивні зовнішні ефекти для суспільства, тому втрати від недостатнього їх виробництва є набагато більшими, ніж витрати на виробництво.

Позитивні зовнішні ефекти – це додаткові вигоди, що має суспільство, громада від виробництва лише певних речей та послуг. До таких, приміром, належить освіта. Її розвиток робить суспільство не тільки багатшим через вищу продуктивність праці, а й більш цивілізованим, придатним для комфортного існування, безпечним для всіх громадян.

Усі згадані особливості суспільних благ пояснюють доцільність їх виробництва під контролем держави та з використанням ресурсів, якими вона володіє. Суспільними благами зі згаданими ознаками є:

- освіта;
- фундаментальна наука;
- культура (музеї, архіви, театри, філармонії тощо);
- збережене довкілля (національні парки, заповідники, чисті вода та повітря, флора та фауна тощо);
- благоустрій міст і селищ;
- правопорядок та справедливий судовий порядок;
- захист прав і свобод особистості;
- національна безпека.

Ясна річ, що основним джерелом фінансування суспільних благ має бути державний бюджет.

8.5. Чому важливо обмежувати монополію та в який спосіб це може робити уряд

Одним із завдань уряду є забезпечення ефективності господарювання в межах усієї національної економіки. Економіка не може бути ефективною в умовах незахищеної конкуренції та панування монополій. Адже ринкова конкуренція має тенденцію до затухання, а ринкові суб'єкти-конкуренти тяжіють до змов, які б зменшували їхні витрати на здійснення конкурентної боротьби.

Політика, яка спрямована на захист конкуренції та обмеження монополізму, називається **антимонопольною**.

Для здійснення антимонопольної політики в законодавстві визначають:

- *граничну частку ринку*, яка може належати окремому виробникові і після досягнення якої він [виробник] вважається монополістом. За українським законодавством монополістом стає підприємство, якому належить 35 % ринку;
- *види зловживань монопольним становищем*, які тягнуть за собою відповідальність і передбачають компенсацію. Зловживання монопольним становищем – це необґрунтоване завищення цін, нав'язування споживачам додаткових зобов'язань, обмеження виробництва та відмова продавати товар, коли немає альтернативи його придбання в інших продавців, створення перепон для входження нових виробників на ринок.

Органи державної влади, які виявили зловживання за результатами антимонопольних розслідувань, можуть примусово обмежити ціни на продукцію монополіста або домогтися примусового поділу великої компанії на кілька менших.

2002 року закінчився шестирічний судовий процес «США проти «Microsoft»». За результатами розслідування встановлено, що фірма «Microsoft» була монополістом на ринку операційних систем (операційна система MS DOS). Пізніше антимонопольне розслідування діяльності «Microsoft» продовжила комісія Європарламенту. Воно стосувалося відповідності дій цієї компанії європейському антимонопольному законодавству і конкретно стосувалося вбудованого в OS Windows програвача аудіо- та відеофайлів Media Player.

Ці факти свідчать про прискіпливу увагу урядів розвинених країн до діяльності навіть світових лідерів комп'ютерної техніки в тих випадках, коли очевидне зловживання монопольним становищем.

Підсумки теми

- ☑ Державна економічна політика – це система заходів, до яких удається уряд для досягнення цілей. Основними економічними цілями уряду у формуванні економічної політики стають: досягнення певних обсягів ВВП, забезпечення повної зайнятості, цінова стабільність.
- ☑ Податково-бюджетна (фінансова) політика передбачає використання урядом податків та державних витрат для регулювання економіки. Податки – обов'язкові платежі до державного бюджету, перелік, ставки, порядок стягнення яких визначаються Податковим кодексом країни. Основними є податки на доходи з фізичних осіб, на прибуток підприємств, ПДВ, акциз, мито, податки на майно.
- ☑ Податкові й неподаткові надходження формують державний бюджет, основними напрямками використання (витрачання) якого стають державні закупівлі товарів, державні інвестиції, соціальні трансферти та виплати з обслуговування державного боргу. Державний бюджет стає дефіцитним, коли $G > T$. Дефіцит бюджету оцінюється як відносна величина у процентах до ВВП за формулою

$$BD = \frac{G - T}{Y} \times 100\%.$$

- ☑ Основним змістом грошової політики уряду є вплив через зміни кількості грошей в обігу на ВВП, зайнятість та рівень цін. Зміна кількості грошей досягається за допомогою емісії, операцій з валютними резервами та через вплив на діяльність комерційних банків.
- ☑ Для того щоб зміни кількості грошей не спричиняли інфляції, необхідно узгоджувати їх зі змінами реального ВВП, загального рівня цін та швидкості обігу грошей, зважаючи на залежність $M = \frac{P \times Y}{V}$.
- ☑ Суспільні блага – особливі продукти, створення яких відповідає інтересам суспільства в цілому. Вони пов'язані з колективними потребами, витрати на відшкодування яких не можуть бути здійснені за кошти окремих споживачів та які формують позитивні зовнішні ефекти. До суспільних благ належать освіта, наука, культура, збережене природне довкілля, правопорядок та судоустрій, здійснення прав та свобод громадян, національна безпека.

- Антимонопольна політика уряду – це діяльність, спрямована на підтримку конкуренції з метою забезпечення необхідного рівня економічної ефективності. Здійснюючи антимонопольну політику, уряд визначає граничну частку ринку, яку може контролювати один виробник, та перелік заборонених зловживань монополієм становищем.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Після вивчення цієї теми має змінитись ваше ставлення до податків, якщо воно раніше було негативним. Тепер ви сприйматимете їх не тільки як тягар, що покладається на громадян державою, але і як суспільно корисне явище. Адже існування податків забезпечує фінансування освіти, науки, культури, національної безпеки тощо.
- Знання всіх видів податків, що їх має сплачувати громадянин, допоможе вам у спілкуванні з представниками податкових органів, під час заповнення податкової декларації.
- Знаючи причини та наслідки появи дефіциту бюджету, ви зможете критично оцінити політичні програми тих партій та рухів, які декларують збільшення соціальних витрат, але не пропонують заходів щодо збільшення доходів бюджету.
- Дізнавшись про наслідки збільшення кількості грошей в обігу, ви зможете передбачити вплив емісії та інших дій уряду в грошовій сфері на добробут вашої родини.

Контрольні запитання та завдання

- 1 Визначено, що підприємство має сплатити податок на прибуток у обсязі 70 тис. умов. од. Прибуток становив 250 тис. умов. од. Якою є ставка оподаткування? Який прибуток залишиться в розпорядженні підприємства?
- 2 2009 року видатки зведеного бюджету України становили 312 028 млн грн, а доходи – 297 845 млн грн. Визначте абсолютний та відносний дефіцит бюджету, якщо відомо, що ВВП цього року дорівнював 914 720 млн грн.

- 3 Поясніть, кого й до чого стимулює кожна податкова пільга, про яку йшлося у темі.
- 4 2010 року грошова маса в українській економіці зросла за показником МЗ на 15,3 %, а реальний ВВП зменшився на 15,3 %. На скільки мали б змінитися ціни за показником темпу інфляції, якщо б цього року швидкість обігу грошей залишалася незмінною?
- 5 У період 2005–2009 рр. кількість грошей в обігу за показником МЗ та ставка процента комерційних банків за кредитами змінювалися так, як це показано в таблиці:

Показник	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
МЗ (зміна у %)	54,3	54,7	53,7	30,2	-5,5
Ставка комерційних банків (%)	16,2	15,2	13,9	17,5	20,9

Чи в усі роки реалізувався стимулювальний вплив грошової політики (за логікою $M \uparrow \rightarrow \downarrow$)?

РОЗДІЛ 4

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

Тема 9. Міжнародна торгівля, валютні відносини, рух капіталів між країнами

☞ Після вивчення теми ви знатимете

- ☞ що таке світове господарство;
- ☞ чому існує міжнародна торгівля та що відображає торговий баланс країни;
- ☞ що таке валютні відносини та від чого залежить курс національної валюти;
- ☞ в яких формах здійснюється міжнародний рух капіталів та як він відображається у платіжному балансі країни;
- ☞ які функції виконують міжнародні валютно-фінансові організації.

☞ Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми

- ☞ поняття валового внутрішнього продукту;
- ☞ особливості формування цін на різних ринках;
- ☞ зміст понять «експорт», «імпорт»;
- ☞ зміст явища *поділ праці*.

Економіки всіх країн світу є складниками світової економіки. Важливою ознакою сучасних національних економік є **відкритість**.

Відкритість економік означає, що країни купують і продають товари та послуги на світових ринках, позичають іншим країнам або беруть позики, стають членами міжнародних економічних організацій, беруть участь у міграції трудових ресурсів з країни в країну, установлюють і підтримують курс національної валюти щодо інших валют тощо.

Ця тема присвячена міжнародним економічним відносинам, учасником яких є і наша країна.

9.1. Що таке світове господарство

Світове господарство – це система національних економік з усталеними та міцними економічними зв'язками між ними. Ці зв'язки унеможливають автономне (незалежне від інших) існування будь-якої економіки.

Світове господарство в його сучасному розумінні склалося ще на межі XIX та XX ст. Але воно й далі розвивається й змінюється.

Сучасне світове господарство охоплює економіки більш ніж 260 країн, в яких проживає понад 6,7 млрд людей, що розмовляють 2796 мовами і використовують в обігу більш як 300 найменувань національних грошей. До речі, обсяг світового ВВП 2010 року оцінений у 75700 млрд дол.

Економіки країн різняться за рівнем економічного розвитку. Цей рівень оцінюється показниками ВВП на одного громадянина країни або ВВП на одного працівника (продуктивністю праці).

За рівнем економічного розвитку виокремлюють такі групи країн*:

- країни *високого рівня розвитку*, до яких належать США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Японія, Великобританія, Німеччина, Франція, Швеція, Данія, Люксембург, Норвегія, Ісландія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди, Фінляндія, Австрія, Італія;
- країни *середнього рівня розвитку* – ця група охоплює інші країни ЄС, крім тих, що належать до групи країн високого рівня розвитку, а також Ізраїль, Південну Корею, Сінгапур, Таїланд, Тайвань;
- *країни, що розвиваються, та країни з несформованими ринками* – це група, що містить більше ніж 100 країн Африки, Азії та Латинської Америки та країни з незавершеними ринковими реформами, зокрема Україну.

Істотною причиною виникнення і розвитку світового господарства став **міжнародний поділ праці**. Він передбачає спеціалізацію національних економік на виробництві певних товарів і послуг, а отже, випереджальний розвиток у кожній з країн окремих галузей та видів діяльності. Саме в цих галузях та видах діяльності економіки країн мають переваги – забезпечують вищу продуктивність праці і нижчі витрати виробництва.

В епоху Середньовіччя міжнародний поділ праці ґрунтувався на **природних факторах**. Тому, приміром, Португалія була репрезентована на міжнародних ринках виноградними винами, Англія – вовною, а Україна – зерном. Пізніше основою поділу праці стає науково-технічний рівень виробництва, досягнутий передовими країнами.

* Більш детальну класифікацію з виокремленням у кожній групі підгруп можна знайти в підручнику з географії для 10 класу.

У світовому господарстві особливе місце посідають так звані країни золотого мільярда – США, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Японія.

Їх населення – це лише 11% населення світу, але економіки цих країн виробляють 40% світового ВВП і на них припадає приблизно 40% світового експорту. На жаль, ці розвинені країни створюють і 80% світових відходів, які небезпечні для природного середовища.

У країнах, що розвиваються, населення яких перевищує 65% населення світу, виробляють лише 22% світового ВВП і на них припадає всього 16% світового експорту.

Частки трьох груп країн у населенні світу та у виробництві світового ВВП на початку XXI ст. унаочнені у вигляді колових діаграм (схеми 9.1, 9.2).

Схема 9.1

Частки окремих груп країн у населенні світу

Схема 9.2

Частки окремих груп країн у виробництві світового ВВП

Пояснення до схем

Колові діаграми ілюструють значну відмінність рівнів розвитку, яка виявляється у створеному ВВП на одного громадянина, у різних групах країн, попри існування між ними тривалих і міцних економічних взаємин у межах світового господарства.

9.2. Чому існує міжнародна торгівля та що відображає торговельний баланс країни

Міжнародна торгівля існує, позаяк склався **міжнародний поділ праці**.

Один із засновників економічної науки Адам Сміт (XVIII ст.) пояснював причини світової торгівлі, використовуючи такий *приклад*. Якщо порівняти витрати на виробництво вівса і виноградного вина в Шотландії й у Португалії, то через відмінності у кліматі овес вигідніше вирощувати в Шотландії, а виноград – у Португалії. За умови, що ці країни спеціалізуються й обмінюватимуться результатами свого виробництва, вигоду матиме кожна з них.

Інший видатний економіст Давід Рікардо (XIX ст.) пояснював доцільність світової торгівлі вигідністю обміну тими товарами, виробництво яких не залежить від природно-кліматичних умов. Він доводив, що країні вигідно продавати будь-які товари, якщо в процесі їх виробництва забезпечується вища, ніж у іншій країні, продуктивність праці. А купувати доцільно товари, які всередині країни виробляються за нижчої продуктивності праці.

Пояснимо суть ідеї Д.Рікардо на сучасному прикладі. Японія і Німеччина мають сьогодні необхідні ресурси й технології для виробництва сучасної відеотехніки й автомобілів. Але якщо ефективність виробництва відеотехніки вища в Японії, а автомобілів – у Німеччині, то Японія має продавати відеотехніку й купувати в Німеччині автомобілі. А Німеччина, навпаки, продавати автомобілі й купувати відеотехніку.

Для зовнішньої торгівлі важливо, щоб вітчизняні товари були конкурентоспроможні. **Конкурентоспроможність** товару оцінюється, якщо порівняти два параметри:

- 1) здатність товару задовольняти потребу споживача;
- 2) ціна товару.

Більшу конкурентоспроможність виявляє той товар, який повніше задовольняє потреби споживача за нижчої ціни.

Формування **цін на світових ринках** відрізняється від їх формування всередині країни. Світові ціни визначаються головними продавцями і покупцями певних видів продукції й узгоджуються під час здійснення великих і регулярних операцій з товаром у вільно конвертованій валюті. Скажімо, світові ціни на цинк, свинець, олово, нікель, алюміній визначаються на Лондонській біржі кольорових металів, а світові ціни на нафту – об'єднанням країн-імпортерів нафти ОПЕК.

Країна, що бере участь у міжнародній торгівлі, одержує надходження від експорту та має витрати за імпортом товарів і послуг. Торговий баланс країни – це фінансовий документ, в якому відображені надходження та витрати, пов'язані з продажем та купівлею товарів і послуг на зовнішніх ринках. Спрощено його можна подати у вигляді схеми 9.3.

Експорт	Імпорт
Статті експорту	Статті імпорту
<ul style="list-style-type: none"> • надходження від продажу товарів • надходження від надання послуг 	<ul style="list-style-type: none"> • витрати на придбання товарів • витрати на оплату послуг
	Сальдо (+ або -)

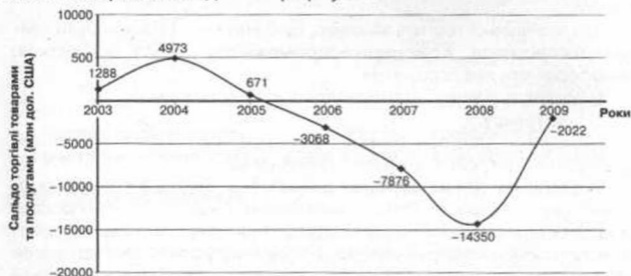
Схема 9.3

Спрощена форма торгового балансу країни

Пояснення до схеми

- Схема ілюструє те, що співвідношення між надходженнями від експорту та витратами на імпорт може формувати додатне (коли експорт перевищує імпорт $Ex > Im$) або від'ємне (коли імпорт перевищує експорт $Im > Ex$) сальдо торгового балансу.
- Країна заінтересована в додатному сальдо торгового балансу. Воно свідчить про *конкурентоспроможність* її продукції та послуг на зовнішніх ринках.

Фактичні дані про зміни в сальдо торгового балансу України у 2002–2009 роках наведені на графіку 9.1.

Графік 9.1

Сальдо торгового балансу України

Пояснення до графіка

- Графік ілюструє те, що сальдо торгового балансу України суттєво змінювалось протягом сімох аналізованих років і не виявляло стійкої тенденції змін.
- Пік додатних значень сальдо, коли експорт суттєво перевищував імпорт, припадає на 2004 рік, а пік від'ємних значень, коли імпорт значно перевищував експорт, – на 2008 рік.

У структурі українського експорту переважають чорні метали та мінеральні продукти – частка їх наближається до 50%. У структурі ж імпорту значна частка припадає на мінеральні ресурси, становлячи його третину. Тому сальдо торгового балансу України суттєво залежить від цін та співвідношення попиту й пропонування на світових ринках чорних металів, нафти та газу.

Коли дефіцит торгового балансу – перевищення імпорту над експортом – стає небезпечним, уряд може вдаватися до стимулювання експорту та обмеження імпорту. Це досягається, наприклад, способом стягнення імпортного мита, установленням обмежень (квот) на ввезення певних товарів з-за кордону, наданням податкових пільг експортерам.

Торговельна політика уряду, що спрямована на захист вітчизняних виробників від конкуренції з боку іноземних, називається **протекціонізмом** (від англ. protect – захист).

Протекціонізм має і позитивні, і негативні наслідки. Він, зокрема, може призвести до підвищення цін на товари через обмеження конкуренції. Адже вітчизняні виробники, захищені від конкуренції іноземних, втрачають стимули до зменшення витрат.

Торговельна політика уряду, за якої митні органи виконують лише реєстраційні функції, не стягуючи мита і не створюючи бар'єрів для товарів з-за кордону, називається **лібералізмом**.

Жодна країна світу не може дозволити повного лібералізму у торговельних відносинах, так само як не існує й повного протекціонізму.

Важливу роль у лібералізації зовнішньої торгівлі відіграє міжнародна торговельна організація – **Світова організація торгівлі (СОТ)**. З 2009 р. Україна є членом цієї організації.

Члени СОТ зобов'язуються додержувати у відносинах таких принципів:

- 1) взаємне надання режиму найбільшого сприяння в торгівлі, що виключає дискримінаційні обмеження;

- 2) регулювання торгівлі переважно через митні тарифи, що встановлюються в процесі переговорів та взаємоузгоджень;
- 3) відмова від кількісних обмежень обсягів торгівлі, від створення штучних бар'єрів у торгівлі;
- 4) прозорість (зрозумілість для партнерів) торговельної політики та вирішення конфліктів у процесі переговорів.

9.3. Що таке валютні відносини та від чого залежить курс національної валюти

Торгуючи продукцією та послугами, країни мають розраховуватися за допомогою різних валют. Для цього потрібні пропорції обміну валют, якими користуються в різних країнах. Взаємини з приводу формування цих пропорцій називають **валютними відносинами**.

Валютні відносини між країнами контролює Міжнародний валютний фонд (МВФ). Метою його діяльності у валютній сфері є запобігання раптовим необґрунтованим коливанням курсів валют для збереження стабільності зовнішньої торгівлі.

Валютні курси – це пропорції обміну валют. **Валютний курс** відображає ціну однієї валюти, подану в певній кількості одиниць іншої валюти.

Наприклад, $\$ 1 = UA 8$; $€ 1 = UA 10$ – це вираз відповідно ціни одного долара США та одного євро у національній українській валюті – гривні. Натомість, $UA 1 = \$ 0,125$; $UA 1 = € 0,1$ – вираз ціни однієї гривні відповідно в доларах США та в євро.

У міжнародних торговельних відносинах важливо, щоб курсові співвідношення валют були стабільні. Шкідливість різких курсових коливань проілюструємо прикладом.

Приклад. Менеджери українського переробного підприємства прийняли рішення про придбання нового обладнання, яке коштувало 10 млн дол. США, коли існувало співвідношення $\$ 1 = UA 5$. Для здійснення цієї операції було взято кредит в українському банку на суму 50 млн грн з розрахунку $\frac{10 \text{ млн дол.} \times 5 \text{ грн}}{1 \text{ дол.}} = 50 \text{ млн грн}$. У день здій-

снення угоди трапилося падіння курсу гривні (її девальвація) і, відповідно, зростання курсу долара. Установилася нова ціна долара $\$ 1 = UA 8$. За нових умов українському підприємству для придбання обладнання на суму 10 млн дол. уже були потрібні не 50 млн грн, а 80 млн грн з розрахунку. Оскільки підприємству бракувало 30 млн грн ($80 - 50 = 30$), то угода не відбулася. У розглянутій ситуації програли

обидві сторони: покупець не одержав обладнання, а продавець не реалізував створену ним продукцію.

Курсові співвідношення можуть змінюватися під впливом багатьох чинників. Загальне правило цього впливу можна сформулювати так: усе, що підвищує попит на національну валюту, сприяє й підвищенню курсу (*ревальвації*). І навпаки, усе, що зменшує попит на валюту, спричиняє й зменшення її курсу (*девальвацію*).

Зростанню попиту на національну валюту, а отже, підвищенню її курсу сприяють такі основні чинники:

- вища конкурентоспроможність вітчизняних продуктів та послуг на світових ринках;
- більша привабливість національної економіки для іноземних інвесторів завдяки високій прибутковості інвестицій та низьким ризикам втрати майна і доходів;
- зростання доходів іноземних споживачів, які надають перевагу продукції вітчизняного виробництва (вітчизняному експорту);
- привабливість країни для іноземних туристів з огляду на збережені в країні історичні, культурні цінності, рівень послуг тощо;
- відносно низькі та стабільні внутрішні ціни.

Зменшення попиту на національну валюту, відповідно, падіння її курсу відбуватиметься з таких причин:

- низька конкурентоспроможність вітчизняної продукції;
- високі ризики та низька прибутковість проектів, здійснюваних іноземними інвесторами;
- непривабливість країни для іноземних туристів;
- висока інфляція.

9.4. В яких формах здійснюється міжнародний рух капіталів та як він відображається у платіжному балансі країни

Міжнародний рух капіталів – це рух фінансових ресурсів між країнами. Він може здійснюватись у різних формах, зокрема:

- приватних, державних інвестицій або інвестицій міжнародних валютно-фінансових організацій;
- *прямих* (коли іноземний власник капіталу стає повним власником підприємства або власником основної частини майна підприємства), *портфельних* (коли іноземці купують цінні папери) інвестицій;
- кредитів урядам країн або приватним підприємствам.

Головна причина вивезення капіталу з однієї країни в іншу – це намагання одержати вищу норму прибутку. Але, крім того, вивезення капіталу сприяє подоланню перешкод у торгівлі між країнами, завоюванню нових ринків, перемозі в конкурентній боротьбі.

Тільки прямі світові іноземні інвестиції з початку XXI ст. щороку збільшувалися приблизно на 1,2 трлн дол.

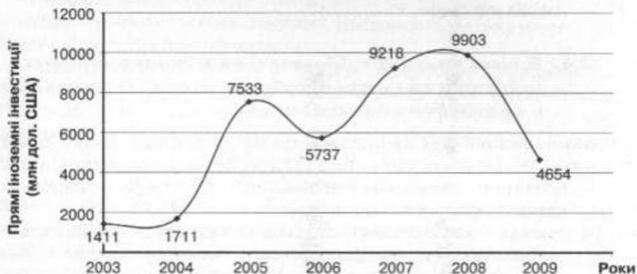
Значні потоки вивезення капіталу утворюються в сучасному світовому господарстві в межах транснаціональних корпорацій (ТНК).

Транснаціональні корпорації – це міжнародні монополії, які, долаючи національні кордони, поширюють свою діяльність у всьому світі, маючи численні філії в багатьох країнах.

На початку XXI ст. у світі налічувалося 63 тис. ТНК, що мали в різних країнах світу 690 тис. філій. Створений у їх межах ВВП оцінюють у 8 трлн дол., що дорівнює приблизно 11% світового ВВП. ТНК володіють 80% усіх патентів та контролюють близько 60% світової торгівлі. Найбільш відомими ТНК є «Форд Моторс» (США), «Даймлер – Крайслер» (США – ФРН), «Ексон» (США), «Міцубісі» (Японія), «Вол-Март Стор» (США), «Роял Датч Шелл» (Нідерланди, Великобританія).

Динаміка чистих прямих іноземних інвестицій в Україну (інвестицій в економіку країни без інвестицій, вивезених за кордон) подана на графіку 9.2.

Графік 9.2

Прямі іноземні інвестиції в Україну

 Пояснення до графіка

Графік ілюструє загальну тенденцію до збільшення прямих іноземних інвестицій в українську економіку. Ця тенденція, однак, переривалась у 2006 та 2009 роках.

Попри позитивну динаміку прямих іноземних інвестицій, Україна має найнижчі в Європі показники загального обсягу інвестицій на одного громадянина. Для порівняння: якщо в Україні цей показник становив у 2010 р. приблизно 560 дол. на особу, то в Польщі – 1,6 тис. дол., а в Чехії – 2,8 тис. дол.

Рух капіталу в країну та з країни відбивається у фінансовому документі, що називається **платіжний баланс країни**. Крім руху капіталу в країну та з країни, у ньому відображаються й інші зовнішньоекономічні операції. Результатом їх здійснення стає надходження коштів у країну та їх вплив у інші країни у зв'язку з витратами.

У платіжному балансі відображаються такі операції:

- продажу та купівлі товарів і послуг (торговий баланс);
- надходження доходів громадян країни з-за кордону та виплата доходів іноземцям (чисті факторні доходи);
- надходження з-за кордону трансфертів та сплати трансфертів за кордон;
- надходження з-за кордону прямих і портфельних інвестицій та інвестування за кордон;
- надходження з-за кордону кредитів та надання кредитів за кордон.

Додатне сальдо за всіма операціями, відображеними у платіжному балансі (перевищення загальних надходжень над загальними витратами), створює передумови для поповнення державних валютних резервів. І навпаки, від'ємне сальдо в платіжному балансі передбачає скорочення валютних резервів. У разі остаточного вичерпування цих резервів країна стає *міжнародним боржником*. Їй загрожує *дефолт* – визнання безнадійності боргів. Тому уряди країн регулюють сальдо платіжного балансу для запобігання дефолтам.

Проблема дефолтів стала актуальною для багатьох країн світу після економічної кризи 2008–2009 років. У лютому 2011 р. американське видання «Business Insider» надрукувало перелік з 18 країн, яким, на думку фінансистів, загрожує дефолт. Першу п'ятірку у цьому переліку становили

Венесуела, Греція, Аргентина, Ірландія, Португалія. Основними причинами загрози дефолту крім значного зовнішнього боргу (понад 40 млрд дол. США) визнані: високий рівень інфляції, криза в банківській системі, соціальна нестабільність. На жаль, Україна посіла в цьому рейтингу шосту позицію, маючи загальну суму боргу, який має бути повернутий або відтермінований кредиторами до липня 2011 року в обсязі 42,1 млрд дол. США.

9.5. Які функції виконують міжнародні валютно-фінансові організації

Розвиток міжнародної торгівлі, міжнародний рух капіталу створили передумови для виникнення міжнародних валютно-фінансових організацій. Вони роблять міжнародні економічні відносини більш стабільними та передбачуваними. Вступ до цих організацій дає країнам-членам певні переваги. Важливо те, що цими перевагами можуть скористатися країни не тільки високого, а й низького рівня економічного розвитку завдяки:

- гарантіям валютної стабільності;
- додатковим джерелам для фінансування програм перебудови економік;
- інформаційній та консультативній підтримці здійснюваних реформ.

Провідне місце серед міжнародних фінансово-кредитних організацій належить Міжнародному валютному фонду (МВФ). За ним ідуть Світовий банк, Європейський центральний банк (ЄЦБ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Міжнародний валютний фонд (МВФ) – валютно-кредитна установа, створена як представницька організація ООН 1947 року.

МВФ виконує такі основні функції:

- регулювання валютних курсів, забезпечення конвертованості валют;
- надання короткострокових кредитів країнам-членам Фонду для фінансування дефіцитів платіжних балансів;
- консультування з фінансових і валютних питань.

МВФ – організація акціонерного типу. Його ресурси формуються за кошти внесків країн-учасниць. Для кожної з них установлено вступну квоту, розмір якої визначається відповідно до частки країни у світовій торгівлі.

Головними акціонерами МВФ є США (близько 18% внесків), Німеччина та Японія (майже по 6%), Франція та Великобританія (по 5%).

Україна прийнята до МВФ у вересні 1992 р. і стала 167-м членом цієї організації з часткою у 0,69%.

МВФ забезпечував функціонування Бреттон-Вудської валютної системи, яка існувала до початку 1970-х років, відіграючи провідну роль у зміцненні зовнішньоекономічних зв'язків.

МВФ обґрунтував основні принципи нової валютної системи – Ямайської, яка була ухвалена у 1976 р. Він став творцем колективної міжнародної грошової одиниці – СДР (спеціальні права запозичення). За угодою між країнами-членами ця грошова одиниця стала головною у формуванні резервів та в міжнародних розрахунках.

Механізм фінансування, який використовує МВФ, передбачає кілька форм кредитування:

- *стендбай* – для забезпечення короткострокової допомоги з фінансування дефіциту платіжного балансу, що надається частинами (траншами);
- *розширене кредитування* – для реалізації середньострокових програм подолання дефіцитів платіжних балансів;
- фінансування системних перетворень – для проведення структурних реформ у країнах з перехідною економікою.

Світовий банк – це неурядова фінансово-кредитна установа, яка об'єднує чотири фінансові установи: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародну фінансову корпорацію (МФК), Міжнародну асоціацію розвитку (МАР) та Багатостороннє агентство гарантії інвестицій (БАГІ).

Центральна ланка Світового банку – **МБРР**, заснований одночасно з МВФ у 1946 р. Це найбільша у світі організація, яка надає довгострокові кредити на державні програми лише урядам і центральним банкам країн з метою сприяння соціальному-економічному розвитку.

Основна маса кредитів спрямовується на розвиток виробничої інфраструктури й сільського господарства. Банк фінансує державні програми в енергетиці, у гірничій промисловості, на будівництво та модернізацію нафто- і газогонів. За час свого існування МБРР надав кредити 170 країнам на реалізацію 6,5 тис. проектів.

Європейський центральний банк (ЄЦБ) з осередком у Франкфурті створено як центральний орган Європейської системи центральних банків. Завдяки його діяльності з 2002 року запроваджена в обіг стабільна і конвертована валюта євро.

ЄЦБ стежить за додержанням Маахстрихтських угод (1993 р.), що визначають граничні показники дефіциту бюджету, державного боргу, річного темпу інфляції для країн-учасниць. Він відповідає за підтримання ставки процента на європейському фінансовому ринку на такому рівні, що забезпечує стабільність євро. Як юридична особа ЄЦБ виконує такі основні функції:

- розробляє узгоджену валютну політику країн-учасниць;
- здійснює закордонні валютні та розрахункові операції;
- консультує та оцінює якість законодавчих актів, валютної та цінової політики окремих країн-членів ЄС.

ЄЦБ підзвітний Європарламенту.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) – міжнародний банк, заснований 1990 року в Лондоні 42 країнами та двома міжнародними організаціями – Комісією ЄС та Європейським інвестиційним банком – для сприяння економічним реформам у країнах Східної Європи та колишнього СРСР. Завданнями ЄБРР є:

- створення в країнах конкурентоспроможної економіки;
- розвиток взаємовигідних зв'язків між західноєвропейськими і східноєвропейськими фірмами;
- реформування енергетики, транспорту, зв'язку, охорони довкілля. ЄБРР сприяє формуванню в країнах сучасних ринкових структур, створенню законодавчої бази, впорядкуванню валютного регулювання тощо.

Власниками капіталу банку (його вкладниками) стали Комісія європейських співтовариств – виконавчий орган Європейського Союзу (50 % капіталу); країни Західної Європи (11,3 %); США (10 %); Японія (8,5 %); країни Східної і Центральної Європи (13,7 %).

У кредитуванні ЄБРР надає перевагу недержавним організаціям.

Унікальним об'єднанням країн, у межах якого регулюються торговельні, фінансові, валютні, міграційні відносини, узгоджується політика багатьох урядів, став **Європейський Союз (ЄС)**. Підвалини цієї організації закладені ще 1957 року. Вона створювалася з метою інтеграції національних економік у єдину наднаціональну систему. Центральний орган ЄС – **Європейська комісія** – розробила і втілила за час існування цієї організації майже 300 програм, які стосувалися таких питань:

- усунення торгових бар'єрів;
- вільне інвестування капіталів;
- єдина валюта;
- єдина сільськогосподарська політика;

- вільне пересування громадян територією ЄС без паспортів і віз;
- взаємне визнання дипломів про освіту;
- право на постійне проживання та роботу в інших країнах;
- узгодження податкової і цінової політики.

Останні приєднання до ЄС нових країн відбулися 2004 року, коли його членами стали *Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Мальта та Кіпр, та 2007 року – Болгарія та Румунія.*

2010 року ЄС характеризувався такими економічними параметрами:

- охоплює економіки 27 країн;
- має населення, що становить 4,65% від світового, а виробляє майже 14% світового ВВП;
- забезпечує створення в середньому майже 36 тис. дол. ВВП на одну особу, що в 3,3 рази перевищує середні світові показники виробництва ВВП на одну особу.

Стати членом ЄС – це мета європейських країн, які ще цього членства не мають, але прагнуть забезпечити своїм громадянам високі життєві стандарти, стабільність і демократію. Така перспектива декларувалася й українськими урядами. Для її досягнення країна-претендент повинна відповідати Копенгагенським критеріям, а саме:

- гарантувати верховенство закону та права людини;
- забезпечувати функціонування ринкової економіки та здатність бути конкурентоспроможною в ринкових механізмах, що діють усередині ЄС;
- виконувати зобов'язання щодо реалізації визначених ЄС цінностей та цілей політичного, економічного та валютного союзу країн-учасниць.

Підсумки теми

- ☑ Світове господарство – це система національних економік, які пов'язані між собою торговельними відносинами, рухом капіталів, певними співвідношеннями валют, міграцією робочої сили, участю в міжнародних організаціях.
- ☑ Міжнародна торгівля виникла на основі міжнародного поділу праці і забезпечує її учасникам певні економічні вигоди. Результати участі країни в міжнародній торгівлі відбиває її торговий баланс. Він може мати додатне (у разі перевищення експорту над імпортом) або від'ємне (у разі перевищення імпорту над експортом) сальдо.
- ☑ Засадами торговельної політики уряду стає або протекціонізм – захист вітчизняних виробників, або лібералізм – вільна торгівля без обмежень. Провідником політики торгового лібералізму у світі є Світова організація торгівлі (СОТ).
- ☑ Валютні відносини між країнами виникають у зв'язку з необхідністю здійснення міжнародних розрахунків. Вони передбачають додержання стабільних співвідношень між національними валютами різних країн. На курс валюти – ціну однієї валюти, що виражена в певній кількості одиниць іншої, впливають такі основні чинники: конкурентоспроможність національних товарів на світових ринках, привабливість національної економіки для іноземних інвесторів та туристів, доходи іноземців, що купують товари національного експорту, рівень інфляції.
- ☑ Міжнародний рух капіталів – це рух фінансових ресурсів між країнами, що відбувається в різних формах. У сучасному світі основні потоки капіталів здійснюються в межах ТНК – міжнародних монополій, що мають філії у багатьох країнах світу.
- ☑ Надходження та витрати країни, пов'язані з зовнішньою торгівлею, міжнародним рухом капіталів, доходів, трансфертів, відображаються у платіжному балансі країни. Якщо надходження перевищують витрати, то платіжний баланс додатний, і створюються умови для поповнення державних валютних резервів. Якщо витрати перевищують надходження, то платіжний баланс стає від'ємним, а державні валютні резерви скорочуються.
- ☑ Міжнародні фінансові організації роблять міжнародні економічні відносини більш стабільними та передбачуваними. Такими організаціями є МВФ, Світовий банк, Європейський центральний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку. Найбільших резуль-

татів у інтеграції національних економік та в економічному розвитку з використанням переваг інтеграції досяг Європейський Союз (ЄС).

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Якщо ви пов'яжете свою майбутню професію із зовнішньоторговельною діяльністю, то відтепер розумітимете її зміст, знатимете, які міжнародні організації цю діяльність підтримують та впорядковують.
- Усвідомлюючи, якою може бути політика уряду в зовнішньоторговельних відносинах, ви зможете передбачати наслідки запровадження квот на імпорт, імпортного мита щодо цін на товари.
- Розуміючи, від чого залежить курс національної валюти, ви з певною мірою точності зможете передбачати тенденції його змін.

Контрольні запитання та завдання

- 1** Чому на сучасному етапі розвитку цивілізації економіка окремої країни не може існувати ізольовано від інших? Виберіть із запропонованих відповідей ті, які ви вважаєте правильними, та поясніть свій вибір:
 - країна може стати аутсайдером у реалізації досягнень науково-технічного прогресу;
 - можуть виникнути проблеми, пов'язані з міграцією робочої сили;
 - країні буде важко долати митні бар'єри та торгові обмеження;
 - економіка не забезпечуватиме задоволення всіх потреб громадян;
 - перед усіма країнами постали серйозні проблеми, розв'язати які самотужки жодна країна не може.
- 2** Які з зазначених фактів можна використати як аргументи на користь політики протекціонізму, а які – лібералізму в зовнішньоекономічній діяльності:
 - низька конкурентоспроможність українських товарів;
 - Україна не має сучасних технологій для більшості виробництв;
 - рівень безробіття в Україні перевищує природні показники;

- Україні бракує надходжень за експорт для відшкодування витрат за імпортом;
 - Україна є членом СОТ?
- 3** Яку суму гривень треба мати для того, щоб придбати в одній з європейських країн товар за 144 тис. євро, якщо існує курс $UA 1 = € 0,12$.
- 4** Визначте, за якого обсягу ВВП (Y) сальдо торгового балансу дорівнюватиме нулю, якщо $Ex = 20$, а функція (рівняння) імпорту є такою: $Im = 29 - 0,3 Y$.
- 5** Виберіть з наведеного переліку чинники, які викликатимуть девальвацію національної валюти, а які – ревальвацію:
- галопуюча інфляція;
 - успішна розбудова туристичної інфраструктури країни;
 - зростання попиту на імпортовані енергоносії та скорочення експорту вітчизняних товарів;
 - ухвалення законів, що зменшують інвестиційні ризики іноземців.

Тема 10. Переваги та загрози глобалізації

☞ Після вивчення теми ви знатимете

- ⇒ який економічний зміст укладається в поняття «глобалізація»;
- ⇒ які проблеми потребують спільного (глобального) розв'язання з залученням світових економічних ресурсів;
- ⇒ що таке переваги та загрози глобалізації.

☞ Раніше здобуті знання, які треба використати для засвоєння матеріалу теми

- що таке світове господарство;
- значення міжнародної торгівлі, руху капіталів між країнами, формування міжнародних валютних відносин;
- функції міжнародних фінансових організацій;
- основні принципи та цілі об'єднання країн у межах Європейського Союзу (ЄС).

10.1. Який економічний зміст укладається в поняття «глобалізація»

Розвиток світового господарства наприкінці ХХ століття породив явище глобалізації.

Глобалізація – це суттєве посилення взаємної залежності країн у результаті зростання масштабів міжнародної торгівлі товарами, надання послуг, посилення міжнародних фінансових потоків, руху робочої сили та науково-технічного співробітництва. Унаслідок цього виникає нова якість зв'язків між країнами, а саме: взаємне проникнення економік, поступова втрата їхніх національних особливостей, формування так званої мегаекономіки – «економіки над економіками», або «економіки економік».

Сучасна глобалізація підготовлена всім попереднім розвитком суспільства. Але формування *глобального економічного простору* в останній третині ХХ століття забезпечено передусім науково-технічною революцією в комунікаціях та в інформаційній сфері. Через те що країни стали ближчими завдяки новим можливостям пересування

людей, зв'язку та інформування про події на їх теренах, змінився й характер економічних відносин.

У глобалізації є дві основні передумови:

- 1) діяльність урядів різних країн світу, що спрямована на інтеграцію (об'єднання) національних економік через лібералізацію не тільки торгівлі, а й ринків капіталів, міграції робочої сили тощо;
- 2) розвиток інформаційних та комунікаційних технологій, зокрема Інтернету, та їх загальносвітове використання.

У сучасному світі існують кілька основних форм інтеграції, а отже, зближення національних економік. Такими формами є:

- *зона вільної торгівлі*, яка передбачає відмову від торговельних квот;
- *митний союз*, що означає не тільки відсутність квот, а й застосування єдиного митного тарифу;
- *спільний ринок*, який ґрунтується на відсутності квот, застосуванні єдиного митного тарифу та вільному русі ресурсів, передусім трудових, між країнами;
- *економічний союз*, який передбачає відсутність квот, застосування єдиного митного тарифу, вільний рух ресурсів та узгодження економічної політики урядів окремих країн;
- *повна інтеграція*, що ґрунтується на додержанні умов економічного союзу й додатково передбачає так звану *уніфікацію* – проведення спільної економічної політики.

До інтеграційних об'єднань у формі зони вільної торгівлі належать такі міжнародні утворення:

- *Північноамериканська угода про зону вільної торгівлі – NAFTA (члени – США, Канада, Мексика);*
- *Європейська асоціація вільної торгівлі – EFTA (члени – Ісландія, Норвегія, Швейцарія, Ліхтенштейн);*
- *Південноазійська асоціація регіональної співпраці – SADC (члени – Індія, Пакистан, Шрі-Ланка, Бангладеш, Мальдіви, Бутан, Непал, Афганістан);*
- *Азійсько-тихоокеанське економічне співробітництво – АРЕС (охоплює 23 країни, включаючи США, Російську Федерацію, Китай).*

Інтеграційним об'єднанням у формі митного союзу є *Південноамериканський спільний ринок – MERCOSUR* (основні члени – Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, Венесуела).

Інтеграційним об'єднанням на зразок *економічного союзу* став *Західноафриканський економічний і валютний союз* – УЕМОА (члени – Кот-д'Івуар, Буркіна-Фасо, Нігер, Того, Сенегал, Бенін, Малі, Гвінея-Бісау).

Об'єднання у формі *спільного ринку* – це Андський пакт – АСМ (члени – Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія).

Єдиним зразком *повної інтеграції* став Європейський Союз – ЄС.

Особливою формою вияву глобалізації як процесу, унаслідок якого зникають національні ознаки капіталу та втрачається здатність національних урядів впливати на рух фінансових ресурсів, є офшорні зони.

Офшорна зона – це територія або навіть ціла держава, у межах якої капітали інших країн одержують податкові пільги та можливість здійснювати різні фінансові операції в будь-якій валюті. Нині у світі існує близько 100 офшорних зон.

10.2. Які проблеми потребують спільного (глобального) розв'язання з залученням світових економічних ресурсів

До найбільш наболілих проблем людства, які можна розв'язати лише спільно, з використанням ресурсів усіх країн світу, належать:

- проблема забруднення навколишнього середовища;
- проблема бідності.

Забруднення довкілля є економічною проблемою, оскільки погіршує умови виробництва, обмежує виробничі ресурси та передбачає витрати на відтворення втраченого. Збитки, що пов'язані з погіршенням стану довкілля – природного середовища, на початку XXI ст. оцінюються сумою у 10 мільярдів доларів на рік. Об'єктом забруднення стали повітря, вода, ґрунти.

Забруднення природного середовища відбувається не тільки в процесі виробництва, а й під час споживання. Зокрема, 30 % забруднення повітря припадає на викиди промислових підприємств, а 50 % – на викиди газів від автомобілів та автобусів. Природне середовище стає дедалі небезпечнішим для життя, і це загрожує існуванню людей як біологічному виду.

Світовий масштаб збитків, заподіяних людством довкіллю, та ще більші кошти, які потрібні на відновлення втраченого, вимагають об'єднання зусиль громадян як усередині кожної країни, так і в межах усього міжнародного співтовариства.

Бідність, як глобальна проблема, крім морально-етичної має економічну площину. Світова економіка розвивається достатньо високими темпами. До кризи 2009 р. світовий ВВП протягом 2000-х років зростав приблизно на 5% щороку. Однак попри економічне зростання, у щорічних звітах Світового банку про розвиток подавалась інформація про разючу бідність частини населення світу. Це – група країн, більшість (понад 50%) громадян яких живе за межею бідності. Такою межею вважається стан, коли споживчі витрати на одну людину не перевищують 1 долара на день.¹

До найбідніших, з найзлиденнішим населенням належать десятки країн, серед яких Чад, Гамбія, Гаїті, Нігер, Перу, Уганда, Замбія, Руанда, Лесото, Гватемала, Гондурас, Гвінея-Бісау та інші.

Взагалі за межею бідності у світі живуть 1,4 млрд людей.

Згадані найбідніші країни світу опинилися у так званому замкненому колі бідності: вони не можуть вирватися з бідності, бо не мають ресурсів, а не мають ресурсів, бо дуже бідні.

Діяльність багатьох міжнародних організацій, зокрема Міжнародного банку реконструкції та розвитку, спрямована на допомогу найбіднішим країнам світу. Такою допомогою опікуються спеціалізовані органи ООН – Комісія ООН з питань народонаселення (UNPC), Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO), Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO).

Поки існують країни тотальної бідності, залишається диференціація, яка постійно загрожує світові соціальними конфліктами, масовою агресією, тероризмом.

10.3. Що таке переваги та загрози глобалізації

Глобалізація є суперечливим явищем сучасного світу, оскільки вона має і позитивні, і негативні наслідки.

Позитивні наслідки, або переваги від глобалізації, які відчули й окремі країни, і світова спільнота в цілому, втілюються в такому:

- досягаються вищі і більш стабільні середні світові темпи економічного зростання;
- підвищується середній рівень життя, урізноманітнюється споживчий вибір – перелік доступних товарів та послуг для більшості людей;
- мобілізуються значні фінансові ресурси на здійснення життєво важливих проектів – запобігання хворобам, подолання наслідків екологічних катастроф тощо;

- доступність сучасних технологій не тільки для найбільш розвинутих країн, а й для всього світу.

Згадані переваги для людей, що послуговуються сучасними засобами зв'язку, подорожують світом, здобувають освіту та знаходять роботу в різних країнах, використовують глобальні бази даних Інтернету тощо, є незаперечними та очевидними. Проте не менш актуальними для країн з нижчим рівнем економічного розвитку, до яких належить і Україна, є негативні наслідки глобалізації. Адже знаючи їх, можна знаходити способи послаблення та запобігання їм.

Негативні наслідки – це загрози, спричинені глобалізацією. Вони мають кілька форм вияву.

По-перше, негативні наслідки глобалізації виявляються в тому, що економіки країн починають втрачати свої відмітні риси, посилюється залежність їхнього розвитку від міжнародного економічного порядку. Інтеграція у світову економіку загрожує втратою здатності уряду країни керувати економічними та політичними подіями всередині країни. При цьому ця загроза стосується перш за все країн з нижчим рівнем розвитку. Водночас вона майже не поширюється на розвинені країни – ЄС, США, Японію, які разом контролюють лівову частку світової торгівлі, рух фінансових потоків. Тому саме ці розвинені країни визначають глобальне економічне середовище.

По-друге, глобалізація створює передумови для виникнення специфічних конфліктів. Вони пов'язані з тим, що глобальна економіка розвивається в особливому культурному, правовому, світоглядному середовищі окремих країн. Те, що для людей однієї культури в економічному житті вважається нормою, для інших може бути незрозумілим або й неприйнятним. Скажімо, закони шаріату, які є нормою життя в мусульманських країнах, можуть не сприйматися представниками християнської європейської культури. Міжнародний бізнес, який працює в умовах різних країн, має пристосовуватись і враховувати особливості кожної національної культури.

Глобалізація, головними провідниками якої є розвинені країни, сприяла поширенню практики так званого культурного імперіалізму. Його суть полягає в намаганні поширювати певну модель поведінки, спосіб життя, ціннісні орієнтири, традиції, що властиві одній країні або групі країн, на весь світ. небезпека «культурного імперіалізму» пояснюється тим, що в такий спосіб втрачається культурне розмаїття світу, пригнічуються національні особливості. До того ж через на-

в'язування іншої культури можуть утілюватися й небажані для громадян певної країни політичні цілі.

Нерозуміння національних і культурних особливостей окремих країн та нехтування ними у веденні бізнесу можуть спричиняти розбрат і конфлікти. Вияви подібних конфліктів спостерігалися, *наприклад*, у другій половині 1990-х років. Уряди деяких азіатських країн, одержавши іноземні інвестиції, витратили їх не за призначенням. Почався відплив іноземного капіталу з Індонезії, Таїланду, Південної Кореї. Це створило тоді загрозу фінансовій стабільності згаданих країн та всьому світовому господарству.

По-третє, основні суб'єкти глобальних процесів – транснаціональні корпорації (ТНК), потрапляючи в національні економіки, починають злиття та поглинання. Це послаблює конкуренцію, загрожує середньому та малому бізнесу. Наслідком такої діяльності ТНК може бути й зростання безробіття. До того ж ТНК зазвичай мають схильність до перенесення екологічно небезпечних виробництв у країни з нижчим рівнем розвитку. Це ускладнює розв'язання проблеми бідності та низьких стандартів життя. Основні транснаціональні корпорації світу зосереджені в найбільш розвинених країнах. Саме вони є власниками сучасних Інтернет-комп'ютерних технологій та біотехнологій, які визначають напрямки розвитку людства та роблять товари конкурентоспроможними на світових ринках.

Транснаціональні корпорації створюються не тільки в найбільш розвинених країнах, а й у країнах, що розвиваються. Вельми високі темпи розвитку ТНК на початку XXI ст. демонструє Китай. З-поміж 100 найбільших ТНК, що походять із країн, які розвиваються, 50 є китайськими. Вони інвестують капітал майже в 10 тис. закордонних підприємств у 170 країнах світу. Розвиток ТНК Китаю є результатом проведення урядом цієї країни програми під назвою «Політика виходу на зовнішні ринки».

Серед українських підприємств, які інтегруються в економіку інших країн, ознаки ТНК мають Індустріальний союз Донбасу та Укрпром-інвест.

По-четверте, глобалізація, створюючи умови для взаємного проникнення економік, досі не забезпечила помітного зближення країн за

рівнем соціально-економічного розвитку, за якістю життя. Нерівномірність відтворюється і консервується (зберігається).

У сучасній соціологічній науці (соціологія – наука про поділ суспільства на групи, взаємодію цих груп та вирішення проблем спільного життя людей у суспільстві) визнається справедливості поділу всіх країн світу на так звані центр, периферію, напівпериферію – країни перехідного стану між двома крайніми групами. До центру відносять найбільш розвинені країни – США, ЄС, Японію, які продукують і поширюють світом передові технології. Периферією називають країни, що виконують роль постачальників сировини для розвинених економік та виробляють для них дешеві споживчі товари.

Про збереження протягом останніх 30 років суттєвого розриву в рівнях виробництва, добробуту та життя в розвинених країнах та країнах, що розвиваються, свідчать такі дані (схема 10.1).

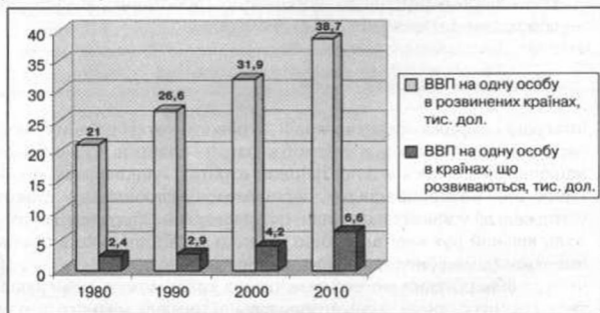

Схема 10.1

ВВП на одну особу в розвинених країнах та країнах, що розвиваються

Пояснення до схеми

Схема ілюструє, що суттєвий розрив у обсягах ВВП на одну особу в аналізованому 30-річному періоді (1980–2010 рр.) зберігся, незважаючи на те що саме на нього припадає явище глобалізації.

- Спостерігається деяке скорочення цього розриву: 1980 року обсяг ВВП на одну особу в розвинених країнах був більший, ніж у країнах, що розвиваються, у 8,75 рази, 1990 р. – у 9,1 рази, 2000 – у 7,6 рази, 2010 – у 5,9 рази.

Дуже повільне зближення країн за обсягами ВВП на одну особу та їх значна диференціація свідчать, що переваги глобалізації використовуються країнами по-різному.

Переваги і загрози глобалізації потребують відповідної реакції з боку українського суспільства та влади. Це передбачає:

- розроблення і реалізацію планів розвитку, орієнтованих на участь країни в глобалізаційних процесах;
- сприяння досягненню необхідного рівня конкурентоспроможності української економіки на міжнародних ринках через модернізацію пріоритетних галузей і сфер діяльності;
- приєднання до таких інтеграційних об'єднань і використання таких форм інтеграції, які сприятимуть зростанню конкурентоспроможності національної економіки.

Підсумки теми

- ☑ Інтеграція економік окремих країн на певному етапі розвитку міжнародних відносин породжує глобалізацію – взаємне проникнення національних економік з поступовою втратою національних особливостей. Безпосередньою передумовою глобалізації стають узгоджені дії урядів різних країн, спрямовані на лібералізацію торгівлі, вільний рух капіталів тощо, і загальносвітове використання нових комунікаційних та інформаційних технологій.
- ☑ Інтеграційні об'єднання економік різних країн можуть здійснюватися у різних формах, а саме: зони вільної торгівлі, митного союзу, спільного ринку, економічного союзу та повної інтеграції.
- ☑ До глобальних проблем людства, вирішення яких передбачає об'єднання зусиль усіх країн світу, належать забруднення довкілля та бідність – перебування населення десятків країн за межею злиднів.
- ☑ Глобалізація має переваги та недоліки. До її переваг належать створення умов для підвищення рівня життя, урізноманітнення споживчого вибору для громадян багатьох країн світу. Загрози глобалізації виявляються у втраті урядами країн здатності впли-

вати на економічний та соціальний розвиток, у виникненні особливих конфліктів через відмінності культурного, правового, світоглядного середовища країн.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ, ЗДОБУТИХ ПІСЛЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

- Усвідомивши факт долучення більшості країн світу до різних економічних інтеграційних об'єднань, ви будете з розумінням ставитися до спроб українських урядів зробити нашу державу членом певних об'єднань або створити нові. Знаючи особливості цих об'єднань, ви розумітимете те, чим має поступитися або що зможе здобути країна в разі вступу до якогось із них.
- Після вивчення теми ви маєте усвідомити, що сама по собі глобалізація не гарантує наближення до стандартів життя найбільш розвинених країн світу. Суттєві розбіжності в добробуті, якості життя між країнами зберігатимуться. Але глобалізація дає шанс, яким зможуть скористатися найбільш наполегливі, кмітливі, працьовиті, ті, що мають самоповагу та власну гідність.

Контрольні запитання та завдання

- 1 Як пов'язані між собою два економічні поняття (явища) – відкритість національної економіки (див. тему 9) та глобалізація? Що є в них спільного та відмінного?
- 2 Назвіть ті переваги глобалізації, якими користуєтеся ви особисто та члени вашої родини. Обґрунтуйте або спростуйте твердження про те, що перевагами глобалізації більшою мірою послуговуються представники багатших верств українського суспільства.
- 3 Знайдіть на політичній карті світу та нанесіть на контурну карту території країн таких інтеграційних об'єднань:
 - Європейської асоціації вільної торгівлі EFTA;
 - Західноафриканського економічного і валютного союзу UEMOA;
 - Андського пакту АСМ.

З'ясуйте обсяги ВВП, що разом створюють країни кожного з названих інтеграційних об'єднань.

- 4 Скориставшись даними про виробництво ВВП на одну особу в розвинених країнах світу та в країнах, що розвиваються (див. схему 10.1), обчисліть середній за 30 років темп зростання цього показника в обох групах країн. Зробіть висновки.
- 5 Визначте, скільки років знадобиться країнам, що розвиваються, для того, щоб досягнути показник ВВП на одну особу, який був у розвинених країнах 2010 року. Використайте результати розрахованого вами середньорічного темпу економічного зростання ВВП на одну особу в країнах, що розвиваються, з завдання 4 та дані зі схеми 10.1. Для правильної відповіді зробіть припущення, що визначений вами середньорічний темп зростання для країн, що розвиваються, залишиться в майбутньому незмінним.

Предметний покажчик

А

- Автоматизоване виробництво – 11-12
- Адам Сміт – 35-36
- Альтернативна вартість – 28
- Амортизаційні відрахування (витрати) – 83, 93
- Антиінфляційні заходи – 114-115
- Антимонополярна політика держави – 132

Б

- Безробіття – 107
- Бізнес-план підприємства – 84-86

В

- Валовий внутрішній продукт (ВВП) – 94, 95, 96
- Валовий внутрішній продукт (номінальний та реальний) – 98-99
- Валовий дохід (загальний виторг) підприємства – 79, 81
- Валовий національний дохід (ВНД) – 97
- Валовий прибуток, змішаний дохід – 96
- Валютні відносини – 142
- Види безробіття (структурне, циклічне, фрикційне) – 108-109
- Витрати (постійні, змінні) – 80-81
- Відкритість національної економіки – 136
- Власність – 9-10, 72-73, 75-76

Г

- Глобалізація – 153-154
- Глобалізація (переваги та загрози) – 156-157
- Глобальні проблеми людства – 155-156
- Гранична корисність – 23-24
- Граничний виторг – 81
- Граничний продукт – 29-30
- Граничний продукт (дохід) землі – 60
- Граничний продукт (дохід) капіталу – 61
- Граничний продукт (дохід) праці – 58
- Граничні витрати – 81
- Гроші – 47
- Грошова політика – 128
- Грошові агрегати – 50-51

Д

- Державна економічна політика – 120
- Державне (урядове) регулювання економіки – 119-120
- Державний бюджет – 125, 126
- Державні витрати – 93
- Державні закупівлі – 124
- Дефіцит державного бюджету – 126-127
- Дефолт – 145-146

Е

- Економічна свобода – 34
- Економічне життя – 4

- Економічне піднесення – 103-104
- Економічний кругообіг – 14
- Економічний спад – 103-104
- Економічний цикл – 104, 106
- Економічні ресурси – 7-8
- Електронні гроші – 49
- Елементи виробництва – 10
- Емісія грошей – 129
- Ефект доходу – 39
- Ефект економії від масштабу – 31
- Ефект залучення до використання гірших ресурсів – 41
- Ефект заміщення – 39
- Ефект перерозподілу ресурсів – 41
- Ефективність виробництва – 12-13
- Є**
- Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) – 148
- Європейський Союз (ЄС) – 148-149
- Європейський центральний банк (ЄЦБ) – 147–148
- З**
- Загальна корисність – 23-24
- Закон (правило) максимізації прибутку підприємства – 81
- Закон попиту – 39
- Закон пропонування – 41
- Закон спадної граничної корисності – 24
- Закон спадної продуктивності (віддачі) факторів виробництва – 29
- Заощадження – 93
- Заробітна плата – 56, 57-58, 93
- Здатність до підприємництва – 9
- Земля – 8, 56
- І**
- Інвестиційні витрати – 93
- Індекс цін – 111
- Інтеграційні об'єднання країн – 154-155
- Інфляція – 110, 111, 130
- Інфляція попиту та витрат – 112-113
- Інформаційний продукт – 64-65
- Інформація як виробничий ресурс – 9, 56
- К**
- Капітал матеріальний (фізичний) – 9, 56, 62
- Корисність – 19
- Комерційні банки – 129
- Конкурентоспроможність національної економіки – 139
- Країни «золотого мільярда» – 138
- Країни, що розвиваються – 138
- Кредит – 84
- Крива виробничих можливостей – 26-27
- Курс валюти – 51, 142
- Л**
- Лібералізм у зовнішній економічній політиці – 141
- Лізинг – 84
- Людський капітал – 9

М

- Макроекономічний підхід до економіки – 89
- Марнотратство – 24
- Машинне виробництво – 11-12
- Міжнародна торгівля – 139-140
- Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) – 147
- Міжнародний валютний фонд (МВФ) – 146-147
- Міжнародний поділ праці – 137-138, 139
- Міжнародний рух капіталів – 143-144
- Мікроекономічний підхід до економіки – 89
- Монополія – 131

Н

- Національне багатство – 90
- Нецінові чинники попиту та пропонування – 44-45
- Об'єкти економічних відносин – 7
- Обмін – 14
- Операції центрального банку з валютними резервами – 129
- Офшорна зона – 155

П

- Підприємництво (виробниче, комерційне, фінансове, посередницьке) – 71-72
- Підприємства (малі, середні, великі) – 77-78
- Підприємства (одноосібні, товариства, корпоративні) – 73-75

- Підприємства (прибуткові, неприбуткові) – 78-79
- Підприємства (приватні, колективні, державні) – 72-73, 75-76, 76-77
- Платіжний баланс країни – 145
- Повний випуск – 25
- Податки – 96, 121, 122-123, 125-126
- Податкова пільга – 124
- Податкова ставка – 123
- Податково-бюджетна (фінансова) політика – 121
- Позичковий процент – 62-63
- Попит – 38
- Попит на гроші – 50
- Попит на землю – 60
- Попит на інформацію – 65
- Попит на капітал – 63
- Попит на працю – 58, 59
- Потреби – 21
- Праця – 8-9, 10, 56
- Предмет економічної науки – 5
- Прибутковість (рентабельність) – 82
- Прибуток – 93
- Прибуток (валовий, чистий) – 79, 81, 83
- Приватна власність – 34
- Природне безробіття – 109
- Продуктивність праці – 13
- Пропонування – 40
- Пропонування грошей – 50-51, 129-130
- Пропонування землі – 60-61
- Пропонування інформації – 65
- Пропонування капіталу – 63-64
- Пропонування праці – 58-59

Протекціонізм у зовнішній економічній політиці – 141
Процент – 56, 93

Р

Рациональний виробник – 25
Рациональний споживач – 20
Реміснича технологія – 11-12
Рента – 56, 61, 93
Ринкова конкуренція – 35, 37-38
Ринкова ціна – 43-44
Ринкове саморегулювання – 35
Ринок виробничих ресурсів – 55-56
Ринок інформації – 64
Рівень безробіття – 107
Розподіл – 14

С

Світова організація торгівлі (СОТ) – 141-142
Світове господарство – 137
Світовий банк – 147
Соціальні трансферти (різні види допомоги) – 124-125
Споживання – 14
Споживчі витрати – 93
Суб'єкти економічних відносин – 7
Суб'єкти ринку землі – 60

Суб'єкти ринку праці – 58
Сукупні доходи та витрати – 91-92, 95-96
Суспільні блага – 130-131

Т

Темп інфляції – 111
Торговий баланс країни – 140
Транснаціональні корпорації (ТНК) – 144, 158

У

Управління – 84

Ф

Фінансовий капітал – 62
Фінансові ресурси підприємства – 83
Форми грошей – 48
Функції грошей – 47-48
Функції підприємця – 69-70
Функція попиту від ціни – 39-40
Функція пропонування від ціни – 41-42

Ц

Ціна землі – 62
Ціна інформації – 56, 65
Ціни світових ринків – 139
Чистий експорт – 94
Швидкість обігу грошей – 129

Формули для розрахунків

1. Формула для визначення ефективності виробництва

$$E = \frac{Q}{C},$$

де E – ефективність виробництва; Q – кількість одиниць створеної продукції; C – витрати виробничих ресурсів.

2. Формула для визначення граничної корисності

$$MU = TU_n - TU_{n-1},$$

де MU – гранична корисність одиниці спожитого блага; TU_n – загальна корисність за споживання певної кількості одиниць, наприклад п'яти благ; TU_{n-1} – загальна корисність за споживання певної кількості благ, що на одиницю менша від попередньої, наприклад чотирьох.

3. Формула для визначення граничної продуктивності (граничного продукту) одного працівника

$$MQ = TQ_n - TQ_{n-1},$$

де MQ – гранична продуктивність одного працівника; TQ_n – загальна кількість одиниць продукції, що створена певною кількістю працівників, наприклад десятьма; TQ_{n-1} – загальна кількість одиниць продукції, що створена до залучення додаткового, наприклад десятого працівника, тобто за участі дев'яти.

4. Формула для визначення обсягу попиту на певний товар

$$Q^D = a - bP,$$

де Q^D – обсяг попиту на товар; a , b – певні кількісні показники, що одержані емпіричним (дослідним) способом і задаються у рівнянні; P – ціна одиниці товару.

5. Формула для визначення обсягу пропонування на певний товар

$$Q^S = c + dP,$$

де Q^S – обсяг пропонування товару; c , d – певні кількісні показники, що одержані емпіричним (дослідним) способом і задаються у рівнянні; P – ціна товару.

6. Формула для визначення ціни ринкової рівноваги

$$a - bP = c + dP \Rightarrow P = \frac{a - c}{b + d},$$

де P – ціна ринкової рівноваги, яка узгоджує попит та пропонування, a, b, c, d – показники, які визначаються емпіричним (дослідним) шляхом. і наводяться у задачах як задані.

7. Формула для визначення кількості грошей, потрібних для забезпечення обігу,

$$M^D = \frac{1}{V} \times P \times Y,$$

де M^D – попит на гроші, необхідні для здійснення всіх угод під час купівлі – продажу товарів та послуг; Y – загальний обсяг створеного в економіці протягом року продукту; P – загальний середній для всієї економіки рівень цін; V – швидкість руху грошей, або середня кількість оборотів однієї грошової одиниці протягом року.

8. Формула для визначення заробітної плати

$$MPL = W,$$

де MPL – граничний продукт праці працівника, додатково найнятого підприємцем; W – заробітна плата.

9. Формула для визначення ренти

$$MP\ell = R,$$

де $MP\ell$ – граничний дохід від використання додаткової ділянки землі; R – рента, яку сплачує орендар власникові за використання ділянки землі.

10. Формула для визначення процента

$$MPK = i,$$

де MPK – граничний дохід підприємця від залучення додаткової одиниці капіталу; i – процент.

11. Формула для визначення ціни землі під час її продажу

$$P_i = \frac{R}{i} \times 100\%,$$

де P_i – ціна землі; R – рента; i – процент.

12. Формула для розрахунку позичкового процента

$$i = \frac{B}{K} \times 100\%,$$

де i – позичковий процент; B – сума, яку треба сплатити за користування грошима; K – сума позичених грошей.

13. Формула для визначення валового доходу (загального виторгу)

$$TR = P \times Q,$$

де TR – валовий дохід, або загальний виторг; Q – обсяг проданої продукції; P – ціна одиниці продукції.

14. Формула для визначення валового прибутку

$$Pr = P \times Q - TC = TR - TC,$$

де Pr – валовий прибуток; TC – загальні витрати підприємця; Q – обсяг проданої продукції; P – ціна одиниці продукції, TR – валовий дохід (загальний виторг).

15. Формула для визначення чистого прибутку

$$NPr = Pr - T,$$

де NPr – чистий прибуток; Pr – валовий прибуток; T – податок на прибуток.

16. Формула для визначення рентабельності – відносного показника прибутковості

$$Pr' = \frac{Pr}{TC} \times 100\%,$$

де Pr' – рентабельність; Pr – валовий прибуток; TC – загальні витрати підприємця.

17. Формула для визначення обсягу випуску, за якого забезпечується максимальний прибуток,

$$MC = MR,$$

де MC – граничні витрати; MR – граничний дохід (граничний виторг).

18. Формула для визначення сукупних доходів та витрат, які на рівні всієї економіки повинні балансуватися, тобто бути рівними

$$\underbrace{W + R + i + Pr + Am}_{\text{сукупні доходи}} = \underbrace{C + I + G + NX}_{\text{сукупні витрати}},$$

де W – дохід найманих працівників, або заробітна плата; R – дохід власників землі, або рента; i – дохід власників фінансового ка-

піталу, або процент; $Pr + Am$ – дохід підприємців; C – споживчі витрати домашніх господарств; I – інвестиційні витрати підприємців; G – витрати держави; NX – чистий експорт, або витрати іноземних споживачів на споживання вітчизняного експорту без витрат вітчизняних споживачів на споживання імпортованих товарів.

19. Формула для визначення валових інвестиційних витрат

$$I = Am + S,$$

де I – інвестиційні витрати; Am – амортизація; S – заощадження.

20. Формула для розрахунку державних витрат

$$G = T - TR,$$

де G – державні витрати; T – податкові надходження до державного бюджету; TR – соціальні трансферти.

21. Формула для розрахунку чистого експорту, або витрат, пов'язаних із зовнішньоекономічною діяльністю,

$$NX = Ex - Im$$

де NX – чистий експорт; Ex – експорт товарів та послуг; Im – імпорт товарів та послуг.

22. Формула для визначення валового внутрішнього продукту за доходами

$$\text{ВВП} = \underbrace{W + R + i + Pr + Am}_{\text{сукупні доходи}}, \text{ або}$$

$\text{ВВП} = W + \text{Валовий прибуток, Змішаний дохід} + (\text{Податки} - \text{Субсидії}),$

де W – дохід найманих працівників, або заробітна плата; R – дохід власників землі, або рента; i – дохід власників фінансового капіталу, або процент; $Pr + Am$ – дохід підприємців.

23. Формула для визначення валового внутрішнього продукту за витратами

$$\text{ВВП} = \underbrace{C + I + G + NX}_{\text{сукупні витрати}},$$

де C – споживчі витрати домашніх господарств; I – інвестиційні витрати підприємців; G – витрати держави; NX – чистий експорт.

24. Формула для визначення ВВП за сумою доданих вартостей

$$\text{ВВП} = \sum_1^n \text{додані вартості, створені окремими галузями,}$$

де n – кількість галузей.

25. Формула для визначення валового національного доходу (ВНД)

$$\text{ВНД} = C + I + G + NX + NI = \text{ВВП} + NI,$$

де ВНД – валовий національний дохід; C – споживчі витрати домашніх господарств; I – інвестиційні витрати підприємців; G – витрати держави; NX – чистий експорт; NI – чисті факторні доходи як різниця між доходами, одержаними громадянами з-за кордону, та подібними доходами, сплаченими іноземцям.

26. Формула для визначення реального ВВП

$$\text{ВВП}' = \frac{\text{ВВП}^n}{P},$$

де $\text{ВВП}'$ – реальний ВВП; ВВП^n – номінальний ВВП; P – показник зміни загального рівня цін.

27. Формула для визначення рівня безробіття

$$u' = \frac{U}{L} \times 100\%,$$

де u' – рівень фактичного безробіття; U – кількість безробітних; L – усі працездатні люди країни – ті, що мають роботу, та ті, що її тимчасово не мають, але активно шукають.

28. Формула для визначення рівня природного безробіття

$$u'_{nat} = u'_{str} + u'_{fr},$$

де u'_{nat} – рівень природного безробіття, %; u'_{str} – рівень структурного безробіття, %; u'_{fr} – рівень фрикційного безробіття, %.

29. Формула для визначення індексу споживчих цін усієї економіки

$$P = \frac{\text{Ціна споживчого кошика поточного року}}{\text{Ціна споживчого кошика попереднього року}}$$

де P – індекс споживчих цін.

30. Формула для визначення темпу інфляції

$$\pi = P \times 100\% - 100\%,$$

де π – темп інфляції; P – індекс цін.

31. Формула для визначення податкової ставки

$$t_1 = \frac{T_1}{\text{Inc}} \times 100\%,$$

де t_1 – податкова ставка; T_1 – стягнута сума податку; Inc – дохід, який оподатковується і називається базою оподаткування.

32. Формула для визначення абсолютної величини дефіциту (профіциту) державного бюджету

$$BD = G - T,$$

де BD – абсолютна, визначена у грошових одиницях, наприклад у гривнях, величина дефіциту (коли $G > T$); або профіциту (коли $G < T$) державного бюджету; G – витрати державного бюджету; T – надходження (податкові) до державного бюджету.

33. Формула для визначення відносної величини дефіциту (профіциту) державного бюджету

$$BD' = \frac{G - T}{\text{ВВП}} \times 100\%,$$

де BD' – відносна величина дефіциту (профіциту) державного бюджету, оцінена як частка ВВП, %.

34. Формула для визначення курсу національної валюти

$$q = \frac{\text{Ціна певного набору товарів у національній валюті}}{\text{Ціна такого самого набору товарів у іноземній валюті}}$$

де q – курс національної валюти, оцінений за купівельною спроможністю грошових одиниць двох країн.

Джерела інформації в Інтернеті

Організація, установа	Сайт
1. Державний комітет статистики	www.ukrstat.gov.ua
2. Державна податкова інспекція	www.sta.gov.ua
3. Верховна Рада України	www.rada.gov.ua
4. Міністерство фінансів України	www.minfin.gov.ua
5. Міністерство економіки України	www.me.kmu.gov.ua
6. Національний банк України	www.bank.gov.ua
7. Світова організація торгівлі	www.wto.org
8. Світовий банк	www.worldbank.org.ru
9. Європейська статистика	www.europa.eu.int/comm/eurostat
10. Центр перспективних досліджень	www.icps.kiev.ua